marife
dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies
cilt / volume: 26 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2026

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî: Hayatı, Kelâmcı Kimliği ve Eserleri*

*Muhammad Qāsim al-Nānawtawī: His Life, His Identity as a Islamic Theologian, and His Works**

Fatih Güngör
Dr., Bağımsız Araştırmacı
PhD, İndependent Researcher
Konya / Türkiye
fthgungorr@gmail.com | https://orcid.org/0000-0003-1105-5683

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1866045

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 18.01.2026
Accepted / Kabul Tarihi: 23.06.2026
Published / Yayın Tarihi: 30.06.2026

Cite as / Atıf: Güngör, Fatih. "Muhammed Kāsım en-Nânevtevî: Hayatı, Kelâmcı Kimliği ve Eserleri". *Marife* 26/1 (2026) 455-486. https://doi.org/10.33420/marife.1866045

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *"This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."*

Ethical Statement / Etik Beyan: ** The information provided under the heading 'Theologian Perspective' in this artic-le is mostly original, and the information provided under other headings such as 'Life,' 'Works', ... and other sections are extracted from doctorate dissertation en-titled "Criticisms of Islam by Dayananda who Inspiration of Hindu Nationalism, and Nānawtawi's Refutation", supervised by Ramazan Altıntaş. / Bu makalenin "Kelâmcı Yönü" başlığı altında verilen bilgiler çoğunlukla özgün olup "Hayatı", "Eserleri", ... gibi diğer başlıklar altında verilen bilgiler ise Prof. Dr. Ramazan Altıntaş danışmanlığında 15/04/2024 tarihinde tamamladığımız "Hindu Milli-yetçiliğinin İlham Kaynağı Dayananda'nın İslam'a Yönelttiği Eleştiriler ve Nânev-tevî'nin Reddiyesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.*

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî: Hayatı, Kelâmcı Kimliği ve Eserleri

Özet

Farklı dil, kültür ve dinlerin harmanlandığı gizemlerin diyarı Hint, tarih boyunca birçok konuda dikkatleri üzerine çekmiştir. Doğal ve tarihî varlıklarının yanı sıra bilimden sanata, edebiyattan felsefeye birçok düşünsel zenginliği de bünyesinde barındırmaktadır. İslâm'la tanışması Müslüman Arap tüccarlar aracılığıyla Miladî 7. yüzyıla rastlayan bu topraklar, aynı zamanda zengin düşünsel devinimin, polemiklerin, eleştiri ve reddiye kültürünün de önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu makale, böylesine çok yönlü zenginlikleri ve dünya Müslümanlarının üçte birinden fazlasını barındıran bir bölgede 19. yüzyılda yetişmiş, genç sayılacak bir yaşta vefat etmiş ve kısa denebilecek ömrüne birçok başarılar sığdırmış Hint'li Müslüman bir âlim Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'nin (1833-1880) hayatını ve kelâmcı yönünü konu edinmektedir. O, Rahmetullah el-Hindî (ö. 1891) ve Seyyit Ahmet Han (ö. 1898) gibi Hint diyarının simge isimleriyle çağdaş bir İslâm âlimidir. İngiliz yeniden yapılandırmacılığının dilden dine, tarihten hukuka, ekonomiden siyasete hemen her alanda kendini gösterdiği bir dönemde İslâm'ı savunma adına Nânevtevî'nin ortaya koyduğu fikrî mücadele, üzerinde derinlemesine birçok çalışmanın yapılmasını hak etmektedir. Zira o, İslâm itikadının açıklanmasını ve bu konuda oluşacak şüphelerin giderilmesini hedefleyen kelâm ilminin adeta yaşayan (mücessem) hali olmuş, çağında İslâm'ın tanrı, peygamber, kitap gibi bütün kutsal ve değerlerine topyekûn başlatılan saldırılarla mücadeleye ömrünü adamıştır. Ayrıca Müslümanların kendi aralarında ortaya çıkan ihtilaflara itidalli yaklaşımı ve problem oluşturan konuları somut ve aklî delillerle izah etme gayreti, onu muhaliflerinin nazarında bile müstesna bir konuma oturtmuştur. Nânevtevî ve arkadaşlarının İslâmî talimin sahih ve etkin bir metotla verilebilmesi için küçük bir mescitte nüvesini attıkları çalışmalar, Diyobend'de tesis edilen Dârululûm medresesiyle kurumsallaşmış ve bu medrese Hint diyarının sınırlarını aşarak beynelmilel bir müessese olmuştur. O, günümüzde artık bir düşünsel ekol olarak da tanımlanabilecek olan Diyobend'in kurucusu ve fikrî arenada birçok ilkleri barındıran bir şahsiyet konumunda olmasına rağmen Hint haricindeki literatürde kendisi hakkında çok az şeyin kaleme alınmış olması şaşırtıcıdır. Özellikle Hint'e ait her türlü ayrıntıyla ilgili ciddî literatür oluşturan İngiliz akademi dünyası, Nânevtevî'yi ise adeta görmezden gelmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe literatürde de onun kelâmcı yönüyle alakalı müstakil herhangi bir çalışma yayınlanmamıştır. Nânevtevî'yle doğrudan alakalı müstakil ilk çalışma olacak bu makalede, nitel, tarihsel, biyografik, betimsel ve karşılaştırmalı araştırma yöntemleri ile içerik analizi, anlatı analizi, yerinde gözlem ve şifahî bilgiler gibi teknikler kullanılarak; önce onun hayatı hakkında bilgiler verilmekte, daha sonra ise kelâmcı ve reddiyeci yönü ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada Nânevtevî'nin, Hindistan'da bin yıldan fazla süren İslâm'ın uzun tarihinde Hindu âlimleriyle kamuya açık olarak tartışan ilk kişi, Hint Alt Kıtası'nda ortaya çıkan Müslüman modernizmine yanıt veren ilk Müslüman entelektüel, İslâm'ı temsilen aynı ortamda birden fazla dinin temsilcisiyle münazarada bulunan ilk Müslüman âlim olması gibi ilkleri barındıran birçok yönü tespit edilerek ön plana çıkarılmıştır. Son olarak ise nitelikli bir literatür üreten Nânevtevî'nin telifatı, muhtevasına uygun bilimsel disiplinlerin başlıkları altında gruplandırılarak kısaca tanıtımı yapılmıştır. Neticede ise onun bıraktığı genel ilmî mirasın ve özellikle de çağdaşı Hindu reformist Dayananda'nın İslâm'a yönelttiği eleştirilere yazdığı reddiyelerinin; günümüzde ateizm, deizm, agnostisizm gibi akımların İslâm'a yönelik ithamlarına cevap hususunda ciddi katkılar sunabileceğine ve alanla ilgili yapılabilecek yeni çalışmaların neler olabileceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Nânevtevî'nin, İslâmî fırkalar arasındaki ihtilaflı konulara yaklaşırken takip ettiği metodun ve getirdiği açılımların, özellikle Müslümanlar arasında ayrışmanın yoğun olarak gözlemlendiği günümüzde çözüm adına örnek bir yöntem olabileceğine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Hint/Hindistan, Reddiye, Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, Hayatı ve Eserleri.*

Muhammad Qāsim al-Nānawtawī: His Life, His Identity as a Islamic Theologian, and His Works

Summary

India, a land of mysteries where different languages, cultures, and religions blend together, has attracted attention throughout history in many areas. In addition to its natural and historical assets,

it also harbors a wealth of intellectual riches in fields ranging from science to art, literature to philosophy. These lands, which came into contact with Islam through Muslim Arab traders in the 7th century AD, have also been one of the important centers of rich intellectual movement, polemics, criticism and refutation culture. This article focuses on the life of Muhammad Qāsim al-Nānawtawī (1833-1880), a young Indian scholar of Kalām who grew up in the 19th century in a region with such multifaceted riches and home to more than a third of the world's Muslims, and who passed away at a relatively young age, and who packed many successes into what might be described as a short life. He is a contemporary Islamic scholar alongside such iconic figures of the Indian subcontinent as Rametullah al-Hindi (d. 1891) and Sayyid Ahmad Khan (d. 1898). During a period when British reconstructionism manifested itself in almost every field, from language to religion, history to law, economics to politics, Nānawtawī's intellectual struggle in defense of Islam deserves to be the subject of many in-depth studies. For he became the embodiment of the science of Kalām, which aims to explain Islamic beliefs and dispel any doubts that may arise in this regard. He devoted his life to combating the attacks launched against all of Islam's sacred tenets and values, such as God, the Prophet, and the Holy Book. The work they started in a small mosque to provide Islamic education in a proper and effective way has been became institutionalized with the establishment of the Darul Uloom madrasa in Deoband and became an international institution that went beyond the borders of India. Although he is now considered as the founder of a school of thought and a figure who pioneered many firsts in the intellectual arena, it is surprising that very little has been written about him in literature outside India. In particular, the British academy, which has produced serious literature on many details related to India, has virtually ignored Nānawtawī. As far as we can ascertain, no independent work concerning his role as a theologian has been published in Turkish literature. This article, which will be the first independent study directly related to Nānawtawī, will use qualitative, historical, biographical, descriptive and comparative research methods, as well as techniques such as content analysis, narrative analysis, field observation and oral information. First, information about his life will be provided, and then his role as a theologian and polemicist will be explored. Thus, many of his firsts have been identified, such as being the first person to publicly debate with Hindu scholars in India's long history of Islam spanning more than a thousand years, the first Muslim scholar to respond to Muslim modernism emerging in the Indian subcontinent, and the first Muslim scholar to participate in a debate with representatives of multiple religions in the same environment on behalf of Islam. Finally, Nānawtawī's works—which, despite his short life, constitute a body of high-quality literature—have been briefly introduced, grouped under the headings of the relevant academic disciplines. In conclusion, it has been pointed out that his general scientific legacy and, in particular, his refutations of the criticisms levelled at Islam by his contemporary Hindu reformist Dayananda, could make a significant contribution to responding to the accusations levelled at Islam by movements such as atheism, deism and agnosticism today, and that what kind of new studies could be conducted in this field.

Keywords: *Kalām/Theology, India, Refutation, Muhammad Qāsim al-Nānawtawī, Life and Works.*

Giriş

Düşüncenin hareketliliği, ilk insanın hareketliliğiyle eş zamanlı kabul edilir. Düşünsel hareketliliğin önemli merkezlerinden biri de hiç şüphesiz Hint[1] diyarı-

[1] "Hint" kelimesi, anlam alanı geniş kavramlardan biridir. Bu kelime, şahıs ve topluluk adı olarak kullanıldığı gibi "bir belde/ülke adı" olarak da kullanılır. Bu beldeye nispet edilenlere ise "Hindî-Hunûd=Hintli-Hintliler" denir. bk. İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *eṣ-Ṣıḥâḥ (Tâcü'l-luġa ve ṣıḥâḥu'l-'Arabiyye)*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), "h-n-d: hindün", 2/557; Cemalüddin Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), "h-n-d: hind", 3/536-537; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Fünûni ve'l-Edeb, 1971), 9/"h-n-d: hind", 9/348-352. Bu çalışmada, bölünme öncesi Hindistan'ında yaşamış ilmî bir şahsiyet konu edildiği için daha geniş bir coğrafya ve buraya ait ortak tarih, kültür ve medeniyeti ifade eden "Hint" kelimesinin kullanımı tercih edilmiştir. Bölünme sonrası oluşan modern ulus devlet sınırlarını tanımlayan "Hindistan" ve kolonyal bir adlandırma olan "Hint →

dır.[2] Yüzyıllardır Hint felsefî sistemlerini diri tutan eleştiri kültürü, birçok farklı din ve inancı barındıran bu diyarda bir taraftan alanında yetkin isimlerin yetişmesine katkı sunarken öte yandan gruplaşmalara, ayrışmalara hatta kimi dönem toplumsal fay hatlarının kırılarak çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle 18 ve 19. yüzyıllara gelindiğinde bu durum daha ön plana çıkmıştır. Bu olumsuzlukta, genelde Batı'nın özelde ise İngilizlerin bilim, tarih, din ve kültür gibi hemen her şeyi yeniden yapılandırma faaliyetlerinin etkisi büyük olmuştur.[3] Bu dönemin bir başka önemli özelliği ise gerek Hindular gerekse Müslümanlar arasında Batı tarzı modern hareketlerin ortaya çıkması ve bunların gelenek üzerine hâkim kılınma çabasıdır.[4] İşte böyle bir dönemde Hint'te bazı önemli figürler dikkatleri çekmeye başlamıştır. Hindu cephesinde reformist R. Ram Mohan R. (ö. 1833), Dayananda Sarasvati (ö. 1883), Sri Ramakrishna Paramahamsa (ö. 1886) ve Svami Vivekânanda (ö. 1902) gibi isimler ön plana çıkarken Müslümanlar arasında ise Rahmetullah el-Hindî (ö. 1891), Seyyit Ahmet Han (ö. 1898), Muhammed Kāsım en-Nânevtevî (ö. 1880) ve Şiblî Nu'mânî (ö. 1914) gibi isimler[5] belirgin olmaya başlamışlardır.

Nânevtevî'nin ön plana çıkmasında etkin olan birçok farklı dinamikten söz edilebilir. Ancak hiç şüphesiz ilk sırayı, İngilizlerin bir plan çerçevesinde misyonerler ve özellikle Hindu reformistler aracılığıyla İslâm dini ve Müslümanlar üzerinde hegemonya kurma mücadelesi karşısında onun ortaya koyduğu entelektüel duruş alır. Zira İngilizlerin bölgeye geldiği dönemde egemen unsur Müslümanlardı. Doğal

→

Alt Kıtası (Indian subcontinent)" kullanımları tercih edilmemiştir.

2 Düşünce ve inanç çeşitliliğinin belki en önemli merkezlerinden biri olan bu beldeye Cemil Meriç şu ifadelerle dikkatleri çeker: "Düşünce dünyasını fethe koşanların uğrayacağı ilk ülke Hint olmalı. (...) Hint bütün inançlara söz hakkı tanır." Cemil Meriç, *Jurnal* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 1/372.

3 İngilizlerin bölgeye gelmesiyle birlikte Hint'teki durumun altüst olduğu acı gerçeği yine bir Batılı düşünür olan Karl Marx tarafından şöyle ifade edilir: "Hindistan üstünde art arda yaptıkları etkiler ne kadar karmaşık, süratli ve yıkıcı görünürse görünsün; bütün iç savaşlar, devrimler, istilalar, fetihler ve kıtlıklar bu ülkeyi yüzeyden etkilemiştir. Oysa, İngiltere, Hindistan'ın toplumsal rejiminin temellerini yıkmış ve bugüne kadar, yerine herhangi bir şey koymak konusunda en ufak istek göstermemiştir. Eski dünyalarını kaybetmeleri ve bu dünyanın yerine bir yenisini ele geçirememeleri, Hintlilerin bugünkü sefaletine özel bir umutsuzluk katmakta ve İngilizlerin yönetimindeki Hindistan'ı bütün eski geleneklerinden ve bütün geçmiş tarihinden koparmaktadır." bk. Karl Marx - Frederick Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, çev. Selâhattin Hilâv (Ankara: Gerçek yayınevi, 1966), 28. Batılı araştırmacıların Hint kültürü, edebiyatı, dini ve felsefesine olan ilgisini ve bu konudaki bilimsel çalışmaları (Hindoloji) "Endiyanizm" kavramıyla dilimize kazandıran Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde* adlı eserinde Marx'ın bu ifadelerine de yer vererek *Marxism and Asia* adlı kitaptan yaptığı alıntıyla bu noktayı şöyle vurgular: "İngiltere'nin Hint'te iki görevi vardır: Biri tahrip görevi, öteki yeniden kurma görevi. Eski Asya cemiyetini yok etmek ve Asya'da Batı cemiyetinin temellerini atmak." Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 79.

4 Bu modernleştirme çabalarının Müslümanlar bağlamında Hindistan özelindeki serüvenine daha somut bir bakış açısı için bk. İbrahim Hatipoğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 82–100, 199–222.

5 Bu dönemde Hint diyarında Müslümanlar arasında yaşanan yoğun entelektüel hareketlilik tabii ki bu isimlerle sınırlı değildi. Bunların yanı sıra; Seyyid Nezîr Hüseyin (1805-1902) ve Ehl-i Hadîs Okulu, Ahmed Rızâ Hân Birelvî (1856-1921) ve Birelvî Cemaati, Muhammed İlyas Kandehlevî (1885-1944) ve Cemâat-i Teblîğ gibi yapılar ile Eşref Alî Tânevî (1863-1943), Muhammed İkbal (1877-1938) ve Ebü'l Kelâm Âzâd (1888-1958) gibi önemli Müslüman düşünürler, dönemin diğer önemli entelektüel şahsiyet ve oluşumlarıdır.

olarak İngilizler için Hindular değil Müslümanlar rakip olarak görülüyordu. Bu mücadelede kullanılabilecek en kolay ve verimli araç ise daha önce tebaa pozisyonunda olan Hindulardı. Bu kabilden olmak üzere dinî aidiyetin genetik kodlarla belirlendiği Hinduizm'de Hindu olarak dünyaya gelmeden de Hindu olunacağı tarzında yeni bir değişimin kapısı Hindu reformist Dayananda Sarasvati eliyle aralanmıştır. Bu değişimde önerilen dinî ritüel ise *şuddi*dir (शुद्धि shuddhi). Ne yazık ki kısa zamanda bu ritüel, Hinduizm'in evrenselleştirilmesi bağlamında Hindu dinine bir giriş merasiminden ziyade İslâm ve Hristiyanlık gibi Vedik[6] olmayan dinlerle kavgacı bir mücadele aracına dönüştürülmüştür.[7] Hristiyanlar, İngilizlerin pozitif ayrımcılığıyla himaye edilirken; Müslümanlar ise kendi iç dinamiklerine yönelmişlerdir. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, Rahmetullah el-Hindî, Muhammed İlyas Kandehlevî (ö. 1944) gibi isimler işte bu vesileyle daha görünür olmaya başlamışlardır.

İslâm dininin ve genel olarak Müslümanların hedef alınarak toplu irtidat ettirme faaliyetlerine dönüşen *şuddi* eylemlerinin öncü saldırısı ise yine Dayananda tarafından İslâm'a ve onun bütün kutsallarına sözel ve yazılı olarak yapılan ve her türlü tahkir ve tezyifi barındıran tenkitlerle olmuştur. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî; gayesi, İslâm inancının açıklanması ve bu hususta meydana gelecek şüphe ve tereddütlerin giderilmesi olan kelâm ilminin adeta mücessem hali olmuş, İslâm'ın bütün kutsallarına ve değerlerine karşı başlatılan bu topyekûn saldırılarla mücadeleye ömrünü adamıştır. Yine o, yaşadığı dönemde ortaya çıkan gerek batı tarzı Müslüman modern hareketlere gerekse Ehl-i sünnet görüşünün karşısında yer tutan ve bidatçı veya sapkın diye nitelendirilen fırkalara karşı ıslah ve irşat merkezli ilmî mücadelesini devam ettirmiştir.

Nânevtevî, ilmî alanda birçok ilkleri barındıran bir kişiliktir. Hint'te bin yıldan fazla devam eden İslâm tarihi boyunca; Hindu âlimleriyle halka açık münazarada bulunan ilk kişi, Hint'te başlayan Müslüman modernizmine yanıt veren ilk ilmî şahsiyet, İslâm'ı temsilen aynı platformda birden fazla dinin temsilcisiyle tartışmalara katılan ilk Müslüman âlim ve İngiliz yeniden yapılandırmacılığıyla vücut bulan kamusal alanda çağın epistemolojik iddialarına cevapla birlikte diğer dinî düşüncelerle rekabet edebilecek rasyonel bir İslâmî düşünceyi dile getiren ilk isimlerden biridir.[8] Bunca özgün yönüne rağmen, onun hakkında Hint dışındaki alan

[6] Vedik (İng. *Vedic*), *Veda* + *-ic*'ten türetilmiş bir kelime olup sözlük anlam olarak "Vedalara ait, Vedalarla ilgili" manalarına gelmektedir. Istılahî olarak ise Hindu kutsal metinleri Vedalar ve bunların oluşturduğu ritüel, dilsel, dinsel, toplumsal ve kozmolojik geleneklerle ilişkili olan her şeyi ifade etmek üzere akademik bir terim olarak kullanılmaktadır. bk. Constance A. Jones - James D. Ryan, "Vedic", *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 485; "Vedic - Etymology, Origin & Meaning", *Etymonline* (Erişim 17 Mayıs 2026).

[7] Indra Prakash, *A Review of the History & Work of the Hindu Mahasabha and the Hindu Sanghatan Movement* (New Delhi: The Akhil Bharatiya Hindu Mahasabha, 1938), 409; Iris Vandevelde, "Reconversion to Hinduism: A Hindu Nationalist Reaction Against Conversion to Christianity and Islam", *South Asia: Journal of South Asian Studies* 34/1 (07 Mart 2011), 31; Celâlettin Güngör, *Sömürgeden Ulusa Hint Milliyetçiliğinin Kökenleri* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2001), 148; Zaferulislâm Hân, *Ḥareketü'l-ḳavmiyyeti'l-Hindûsiyye* (EdrakMU, 2022), 4.

[8] Fuad S. Naeem, *Interreligious Debates, Rational Theology, and the 'ulama' in the Public Sphere: Muḥammad Qāsım Nānautvī and the Making Of Modern Islam in South Asia* (Washington, DC: →

yazında pek az şey kaleme alınmış olması oldukça dikkat çekicidir. Özellikle Hint'e ait birçok ayrıntıyla ilgili ciddî literatür oluşturan İngiliz akademiyası, Nânevtevî'yi ise adeta görmezden gelmiştir.

Nânevtevî'yle ilgili mevcut çalışmaların çoğu Urdu dilinde olup[9] ulaşılabilen İngilizce ve Türkçe literatür incelendiğinde, bunların daha çok *Diyobend* ve *Dârululûm* kavramlarını merkeze alan çalışmalar oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle Türkçe literatüre yakından bakıldığında, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde "Diyûbend" ve "Dârülulûm" maddeleri altında çok kıymetli bilgilere yer verilmekle birlikte müstakil olarak "Muhammed Kāsım en-Nânevtevî" maddesinin yer almadığı görülür.[10] Fehmida Baloch'un *Hint Alt Kıtasında Hanefi Mezhebine Mensup İki Dini Hareket: Diyobendilik ve Barelvilik* adlı doktora tezi,[11] Hint diyarının iki büyük mezhebî oluşumunu incelemekte ve bu hareketlerin kurucu liderlerini de genel olarak tanıtarak alana önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak tezin ana mihverini bu makalenin konusu olan Nânevtevî'nin kelâmcı yönü oluşturmadığı için doğal olarak bu konuya özel bir başlık ayrılmamıştır. Pakistan'daki Diyobendî ve Birelvî ekolleri arasındaki hadis tartışmalarını merkeze alan Muhammad Masharib Shah Syed'in yüksek lisans çalışmasında[12] ise yine ilgili ekoller kısaca tanıtılmakta fakat bu ekollerin kurucu kimlikleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmemektedir. Haneef Chundunnummal Muhammad'in *Bir Hindu Akımı Olan Arya Samaj ile Müslümanlar Arasındaki Dinî Diyalog ve Tartışmalar* adlı doktora tezinde,[13] Nânevtevî'nin münazaracı yönüne yer verilse de bu konu daha çok Hindu reformist Dayananda'nın eleştirileri bağlamında ele alınmakta, onun kelâmcı yönü üzerinde ise durulmamaktadır. Bibi Samia Mubashir'in *Tebliğ Cemaati'nin Afganistan'daki Faaliyetleri* isimli yüksek lisans tezinin[14] "Diyobend Dâru'l-Ulûmu" başlığı altında, bu ekole ve onun takip ettiği eğitim sistemine dair genel bilgiler yer almakla birlikte Nânevtevî özelinde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Türkçe kaleme alınan makalelere bakıldığında ise Ömer Tay'ın "Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyo-

→

Georgetown University, Doktora Tezi, 2015), 15.

[9] Bahsi geçen kaynakların bir kısmına bibliyografyada yer verilmiştir. Bununla birlikte, Urdu dilinde kaleme alınan ve bu makalede de istifade edilen şu iki eser, literatürdeki diğer araştırmaların temel dayanağını oluşturması bakımından bilhassa öne çıkmaktadır: İlki, Seyyid Menâzır Ahsen Gîlânî tarafından telif edilen üç ciltlik *Sevâniḥ-i Ḳāsimî* adlı eser; ikincisi ise Muhammed Ya'kūb Nânevtevî'nin kaleme aldığı *Ḥâlât-ı Ṭayyib Ḥażret Mevlânâ Muḥammed Ḳāsım Nânevtevî* adlı muhtasar biyografidir. Elinizdeki çalışmada, bu ikinci eserin ağırlıklı olarak *el-İmâm Muḥammed Ḳāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû* adını taşıyan Arapça tercümesi esas alınmıştır.

[10] İlgili ansiklopedinin gelecekteki yayınlarında bu konunun da ele alınmasının, alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı ve araştırmacılara değerli bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

[11] Fehmida Baloch, *Hint Alt Kıtasında Hanefi Mezhebine Mensup İki Dini Hareket: Diyobendilik ve Barelvilik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025).

[12] Muhammad Masharib Syed, *Pakistan'daki Diyobendî ve Barelvî Ekolleri Arasındaki Hadise Dayalı Tartışmalar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

[13] Chundunnummal Muhammad Haneef, *Bir Hindu Akımı Olan Arya Samaj ile Müslümanlar Arasındaki Dinî Diyalog ve Tartışmalar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

[14] Bibi Samia Mubashir, *Tebliğ Cemaati'nin Afganistan'daki Faaliyetleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

bend Ekolü'nün Tasavvufa Bakışı" başlıklı makalesi;[15] Alam Khan'ın "Hint Altkıtasında Yer Alan Medreselerin Nebevî Sünnete Hizmetteki Rolü: Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-Ulemâ Örneği" isimli makalesi[16] ve Anas Chakrathody Alumtharammal'ın, "Hindistan'daki Ünlü İslâmi Eğitim Merkezlerinin Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodları" başlıklı makalesi[17] dikkatleri çekmektedir. Fakat bu makale çalışmalarında da tıpkı yukarıda tanıtılan diğer çalışmalarda olduğu gibi daha çok bu araştırmaların ana eksenlerini oluşturan ekoller ve eğitim müesseseleri bağlamında konulara yaklaşılmakta, doğal olarak Nânevtevî'nin kelamcı yönü ve hayatı üzerinde durulmamaktadır. Nânevtevî'yle doğrudan ilintili yalnızca iki çalışma dikkatleri çekmektedir. Bunlardan biri, Hindu reformist Dayananda ile Nânevtevî özelinde Hindu-Müslüman polemiklerinin konu edildiği doktora tezi;[18] diğeri ise Nânevtevî örneğinde Hindular, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında üçlü polemikleri ele alan yüksek lisans tezidir.[19] Bunlar haricinde onun hayatı ve eserlerinden herhangi biri üzerine yapılmış Türkçe müstakil bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. İngilizce literatürde ise Fuad S. Naeem'in Georgetown Üniversitesi Fen-Edebiyat Enstitüsü Fakültesi'ne sunulan *Interreligious Debates, Rational Theology, and the ʿulamaʾ in the Public Sphere: Muḥammad Qāsım Nānautvī and the Making Of Modern Islam in South Asia* isimli doktora tezi ile Mohd. Azam Qasmi tarafından Aligarh Üniversitesi'nde İslâmî ilimler felsefe doktorası derecesi için sunulan *Molana Mohd. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought With Special Reference to Al-Kalam*[20] isimli tez çalışmaları, adları anılmadan geçilmemesi gereken konuyla alakalı önemli çalışmalardır.

Amacı yukarıda bahsedilen boşluğa dikkat çekerek bir miktar katkı sunmak olan bu makalede; *nitel*, *tarihsel*, *biyografik*, *betimsel* ve *karşılaştırmalı* araştırma yöntemleri ile *içerik analizi, anlatı analizi*, *yerinde gözlem* ve *şifahî bilgiler* gibi teknikler kullanılarak; çok yönlü bir âlim olan Nânevtevî'nin hayatı ve eserleri kısaca tanıtılıp onun kelâmcı ve reddiyeci yönüne vurgu yapılacaktır. Bir sonraki başlıkta yer verilen hayat hikayesinde de görüleceği üzere onun; birçok farklı alanda temayüz etmiş, münevver, samimi, gayretli ve mütebahhir bir İslâm âlimi olduğu konusunda biyografi yazarları ittifak halindedirler.

[15] Ömer Tay, "Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü'nün Tasavvufa Bakışı", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/2 (2021), 1275-1304.

[16] Alam Khan, "Hint Altkıtasında Yer Alan Medreselerin Nebevî Sünnete Hizmetteki Rolü: Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-Ulemâ Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 165-178.

[17] Anas Chakrathody Alumtharammal, "Hindistan'daki Ünlü İslami Eğitim Merkezlerinin Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodları", *Academic Platform* 5/1 (2021), 1-23.

[18] Fatih Güngör, *Hindu Milliyetçiliğinin İlham Kaynağı Dayananda'nın İslam'a Yöneltiği Eleştiriler ve Nânevtevî'nin Reddiyesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

[19] Saeeda Shahab, *Muhammad Kasım Nanautavi (Ö.1880) Örneğinde Hindular, Hristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Yaşayan Dini Tartışmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

[20] Mohd. Azam Qasmi, *Molana Mohd. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought With Special Reference to Al-Kalam* (Aligarh-India: Aligarh Muslim University Department of Islamic Studies, Doktora Tezi, 1988).

1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Tam adı, Muhammed Kāsım b. Esed Ali b. Gulâm Şâh b. Muhammed Bahş b. Alâeddin es-Sıddîkī en Nânevtevî[21] olan Muhammed Kāsım, İslâm'ın anlaşılmasına dair rasyonel ve entelektüel katkılarından ziyade Diyobend Ekolü'nün veya Dârululûm Diyobend'in kurucusu olarak tanınmaktadır. Nânevtevî, Şevval 1248 (Mart 1833) tarihinde bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradeş eyalet sınırları içeresinde bulunan Sehâranpûr'a bağlı Nânevte köyünde doğar. Onun; asaletiyle tanınan bir ailede dünyaya geldiği, soyunun baba tarafından Hz. Ebubekir'e ulaştığı ve bir ablası hariç tüm kardeşleri bebekken öldüğü için babasının ve annesinin tek oğlu olduğu kayıtlıdır.[22]

Aklının ermeye başladığı henüz ilk çocukluk çağlarından itibaren zekâsı ve idrak gücüyle dikkatleri çeken Nânevtevî, Kur'ân ve ilk okuma-yazma öğrenimini kendi köyleri Nânevte'de alır. Daha sonra ise Diyobend'e gidip Şeyh Mehtap Ali Diyobendî'nin (ö.1293/1876) yanında başlangıç seviyesinde Arapça ve Farsça dersleri almaya başlar. Ardından Sehâranfûr'da[23] mukim olan dayılarının yanına gidip Şeyh Muhammed Nevaz es-Sehâranfûrî'de (ö. ?) Farsça ve Arapça öğrenimine devam eder. Anne tarafından dedesi vefat edince Nânevte köyüne tekrar döner.[24]

Nânevtevî'nin tahsil hayatında hocası Memlûkülaliy[25] en-Nânevtevî'nin (ö. 1265/1851) yeri özeldir. "Üstâdü'l-küll" (herkesin hocası) ve "üstâdü'l-ulemâ"" (âlimlerin hocası) olarak nitelendirilen Memlûkülaliy'nin[26] onu yanına alıp Delhi'ye götürmesi, Nanevtevî'nin ilmî disiplinlerde ilerlemesi hususunda kendisine çok çeşitli fırsat kapıları aralamıştır. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'nin çok yönlü ve derin bir ilmî donanıma sahip olarak yetişmesindeki katkısını göstermesi bakımından ise Sir Seyyid Ahmed Hân'ın Memlûkülaliy ile ilgili söylediği şu ifadeler kıymetlidir:

> *"O, aklî ve naklî ilimler ve bunların metinleri hususunda o kadar mükemmel bir kapasite ve hafızaya sahipti ki, diyelim ki, bir talihsizlik sonucu dünyanın bilgi hazinesi bu kitaplardan boşalsaydı, bunları onun hafızasından yeniden çoğaltmak müm-*

[21] Muhammed Ya'kūb en-Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, çev. Muhammed Ârif Cemîl el-Kāsımî el-Mübârekfûrî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011), 45; Seyyid Menâzır Ahsen Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî* (Lahor: Mektebeyi Rahmâniyye, 1373), 1/113.

[22] Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 1/114, 146-147. Nânevtevî'nin doğum yılı bazı kaynaklarda, Şaban/Ramazan 1248 (Aralık 1832-Ocak/Şubat 1833) şeklin de kaydedilmiştir. Bu konu ve yukarıda verilen bilgiler için ayrıca bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 43-48.

[23] Bu isim "Sehâranpûr" diye de telaffuz edilmektedir.

[24] Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 1/204-206.

[25] Bazı kaynaklar bu isme "Memlûk Ali" şeklinde yer vermekte ise de burada, ismin sahibinin kendi tercih ettiği ve birincil literatürde kaydedildiği şekliyle "Memlûkülaliy" kullanımı tercih olunmuştur. bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 26; Muhammed Kāsım -en Nânevtevî, *Rudûdun 'alâ i'tirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm (İntişâru'l-İslâm & Ḳıble Nümâ)*, çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011), 13. Bu hususstaki açıklamalar için bk. Mufti Muhammad Saifur Rahman Nawhami, "Nanautwi, Mamluk al-Ali – d. 1267", *Https://Www.Uloom.Com* (07 Kasım 2023).

[26] Memlûkülaliy'nin Delhi Koleji'nde hocalık ve idarecilik olmak üzere toplam 26 yıl görev yaptığı belirtilir. Onun hayatı ile ilgili olarak bk. Nawhami, "Nanautwi, Mamluk al-Ali – d. 1267" (07 Kasım 2023).

kün olurdu." [27]

Nânevtevî, Delhi'de beş-altı yıl süren öğrenim hayatı boyunca böyle yüksek ilmî donanım ve yetkinliğe sahip bir kişi olan Memlûkülaliy'nin evinde kalır. Hocasının bizzat kendisinden mantık, felsefe ve nahiv dersleri okumaya başlar. Bunların yanı sıra hocası ona, Delhi Koleji müfredatında yer alan kitapların hepsini okutur. Akabinde ise Delhi Koleji'ne kaydını yaptırır. Bu süreçte Nânevtevî, hocası Memlûkülaliy'nin felsefe, kelâm ve mantık konularında yaptığı temel çalışmalara odaklanarak onun yanında rasyonel bilimlerde uzmanlaşmanın gayretinde olur. Ayrıca o, tüm bu derslerin yanı sıra matematik ve *Öklidis*[28] derslerinde de temayüz eder. Başarılarıyla Delhi Koleji'nde akranlarının önüne geçerek öğretmenlerinin ilgisini çeken Nânevtevî, o senelerde Delhi Koleji'nde müdür ve İngilizce öğretmeni olarak görev yapan J. Henry Taylor'ın da sonraları üzüntüsünü ifade edeceği üzere yıl sonu imtihanlarına girmez ve kolejden ayrılır.[29]

Nânevtevî, tefsîr gibi nakli ilimler ve bilhassa hadîs alanında öğrenimine devam eder. O zamanlar Kuzey Hindistan'ın her ikisi de önde gelen hadîs âlimlerinden kabul edilen Abdülgani ed-Dihlevî (ö. 1296/1878) ile Ahmed Ali es-Sehâranpûrî'den (ö. 1297/1879) ders alır. *Kütüb-i Sitte*'nin tamamını -İbn Mâce'nin *Sünen*'i hariç- ve *Muvaṭṭa*'yı Dihlevî geleneğin temsilcileri olan bu iki zâttan okuyan Nânevtevî, hocası Memlûkülaliy'le de yine çeşitli ders okumalarını devam ettirir. Nânevtevî'nin hem ömrünün sonuna kadar bir dostluk hem de ders okutup talebe-hoca ilişkisiyle ilim ve maneviyat yönünden dayanışmaya dayalı bir muhabbet geliştirdiği Reşid Ahmed Gangûhî (ö. 1323/1905) ile tanışmaları bu döneme rastlar. Yine her ikisi birlikte intisap ederek, Çiştî-Sâbirî ve Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Hacı İmdâdullah el-Fârûkī et-Tânevî'nin (ö. 1317/1899)[30] müridi olurlar.[31]

Nânevtevî'nin iş hayatına başlaması ise 1851 yıllarına rastlar. O, hocası Memlûkülaliy'nin vefatından sonra onun evinden ayrılır ve matbaalardan birinde

[27] Seyyid Ahmed Hân, *Âṣâru'ṣ-ṣanâdîd* (Münşi Neval Kişor, ts.), 70.

[28] Nânevtevî'nin etkili akıl yürütmeler yapabilmesinde, fıtrî bir zekâ ile birlikte bu dersten edindiği bilgilerin katkısı büyüktür denebilir. Zira "Öklid geometriye, önermeler arasındaki mantıksal ilişkileri ve ispatlamayı esas alan kuramsal bir bilim kimliği kazandırmış, böylece yeni önermeler veya çözümler bulmak yerine mevcut önerme ve çözümlere mantıksal bir düzen getirmiştir. Bu mantıksal düzende birkaç öncül ve tanıma dayanarak diğer önermelerin tamamı kanıtlanabilmektedir; tümdengelimsel akıl yürütmeye gücünü veren de bu mantıksal düzendir." bk. Hüseyin Gazi Topdemir, "Öklid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/24.

[29] Nânevtevî'nin hem arkadaşı hem de onun biyografisinin yazarlarından biri olan Muhammed Yakup, yüksek başarı ve fazlaca taltifin, Nânevtevî'de kibirlenme ve kendini beğenme endişesi oluşturduğunu, o nedenle kendisinin kolejden ayrılma kararı aldığını belirtir. bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 27; Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 1/264-265.

[30] Hacı İmdâdullah et-Tânevî'nin, kendisinin dinî ilimlerde tam yetkin bir kişi olmadığı; ancak bu ilimlerin öğretimine ve bu alanla ilgili eserlerin telifine çok önem verdiği belirtilir. bk. Nisar Ahmad Faruqi, "İmdâdullah Tehânevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 22/223.

[31] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 26-27; Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 1/206-207, 209-211; Nânevtevî, *İntiṣâru'l-İslâm*, 13-14; Rafiulmahmûd, "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve müṣannefâtühû - Dirâsetün ve taḳvîmün", *Müsâbaḳatü'l-imâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî* (Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2014), 114-117; Faruqi, "İmdâdullah Tehânevî", 22/223.

musahhih olarak çalışmaya başlar. Onun üç ayrı matbaada çalıştığı belirtilir. İlk olarak Delhi'de aynı zamanda hocası olan Muhaddis Ahmed Ali Sehârenpûrî'ye ait Ahmediyye Matbaası'nda; sonra, dostlarından yazar ve editör Mümtaz Ali'nin Meyrût'taki (Meerot) Müctebâiyye Matbaası'nda; daha sonra ise Şeyh Hâşim Ali'nin Hâşimiyye Matbaası'nda çalışır. Nânevtevî, iş hayatının yanı sıra gerek çeşitli hocalardan birebir okumalar yaparak gerekse talebe okutarak eğitim hayatına da devam eder. Nânevtevî'nin Ahmediyye Matbaası'nda çalıştığı dönemde hocası Ahmet Ali Sehârenpûrî, Buhârî'nin *Saḥîḥ*'i üzerine bir hâşiye yazmaktadır. Bir nedenle ara vermek zorunda kaldığı bu hâşiyenin kalan kısmını Muhammed Kāsım'ın tamamlamasını talep eder. O da bu hâşiyeyi en güzel şekilde tamamlar.[32]

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, 1853 yılında Diyobend'de Kerâmet Hüseyn'in kızıyla evlenir. O günlerde Osmanlı ile Rusya arasında Kırım savaşı sürmektedir. Hintli Müslümanlar Türklerin (Osmanlı) zaferi için dua ederler. Nânevtevî de hanımının da isteğiyle tüm takıları/mücevherleri Sultanî bağışıyla hediye eder. Nânevtevî'nin bu evlilikten, Ahmet ve Hâşim adlarında iki oğlu ile İkrâmünnisâ, Rukayye ve Âişe isimlerinde üç kızı dünyaya gelmiştir.[33]

Nânevtevî'nin toplumdan kopuk, onların sosyal sorunlarıyla ilgilenmeyen, sadece soyut felsefî bilgiler üreten bir ilmî kişilik değil bilakis felsefî ve ilmî yönlerinin yanı sıra daima toplumun içinde yer almaya gayret eden ve farklı sosyal sorunlara somut çareler arayan bir kişiliğe sahip olduğu görülür. Hint Özgürlük Hareketi'ne katkısı ve İngilizlerle Mücadelesi onun bu yönüne güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Tarihler Mayıs 1857'yi gösterdiğinde, sömürgeci yönetimlerini çok ağır ve ezici yöntemlerle devam ettiren İngiliz tahakkümüne karşı Hint/Meerut'ta özgürlük hareketi başlatılır. Hareket çok kısa süre içerisinde bütün Kuzey Hindistan'ı içine alacak şekilde yayılır. Hint'li güçlerin baş komutanlığını General Baht Han (ö. 1859) yapmaktadır. Onun Delhi'ye gelişi üzerine (2 Temmuz 1857) âlimler Delhi'deki Cami Mescidi'nde (جامع مسجد) toplanırlar. Harekete destek verilerek cihad ilan edilir. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî de manevî üstadı olan Tâne'li (Thana Bhavan) meşhur âlim-mutasavvıf Hacı İmdâdullah el-Fârûkī et-Tânevî'nin (ö. 1899) öncülüğünde birçok âlimle birlikte devrim hareketine katılır. Nânevtevî ile aralarında çok sıkı bir dostluk ve sevgi bağı olan[34] Hacı İmdâdullah el-Fârûkī, son Babürlü Şahı Sirâceddin II. Bahadır Şah ve hanedanının yanında önemli bir itibara sahip olmasının yanı sıra Müslümanlar arasında da saygınlığı yüksek bir şahsiyettir. Zaten bağımsızlık için çaba gösteren Müslüman önderlerin birçoğunun onun ya müridi veya halifesi olduğu görülür.[35] Bunlardan biri olan Nânevtevî de özellikle halkın ve hânedânın desteğini harekete geçirmede önemli roller üslenir.

Hareket İngilizlerin lehine sonuçlanınca, İngiliz Hindistanı yönetimince Müslümanlara karşı yoğun baskı ve sindirme politikaları uygulanır. Hacı İmdâdul-

[32] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 56-58.
[33] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 28.
[34] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 64-65.
[35] Faruqi, "İmdâdullah Tehânevî", 22/223.

lah gizlice Mekke'ye geçer. İngilizler, Nânevtevî'nin dostu Reşîd Ahmed Gangûhî'yi yakalayıp hapsederler ancak Nânevtevî'yi bulamazlar. O ise gizlenir ve genel affın çıkmasıyla birlikte Delhi'ye tekrar döner.[36]

Üç farklı yılda (1861, 1870 ve 1877) hac ibadeti için yola çıkan Nânevtevî, bu yolculukları esnasında Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberleme imkânı bulduğu gibi Mekke'de yaşayan manevî hocası Şeyh İmdâdullah el-Fârûkī et-Tânevî'yle de birçok konuyu istişare edip desteğini alma fırsatını yakalamıştır. Hint diyarının en büyük dinî eğitim kurumu olarak gösterilen Dârululûm Diyobend'in kurulup geliştirilmesi, Nânevtevî'nin manevî hocasından en çok teşvik ve fikrî destek aldığı hususlardan birisidir.[37] Bu okulun kuruluşunda sadece hocasının teşvik ve yönlendirmeleri değil kendisinin Delhi deneyiminin de büyük katkısı olmuştur. Zira Delhi tecrübesi ona farklı entelektüel hareketler ve eğitim modelleriyle tanışma fırsatı sunmuştur. Bu durum daha sonraları Dârululûm Diyobend'in kuruluşunda ve müfredatının hazırlanmasında katkı sunduğu gibi farklı dinlerin temsilcileriyle olan münazaralarında da bilgi ve tecrübe açısından kendisine büyük yararlar sağlamıştır.

Britanya Hindistan'ında iktidarın baskı ve sindirme politikalarından Müslümanların kimliğini koruyabilmenin ancak köklere/geleneğe bağlı kalınarak sağlanacağını düşünen bir grup âlim, ilk olarak 30 Mayıs 1866'da küçük bir mescitte (Çatta Camii) Muhammed Kāsım Nânevtevî öncülüğünde ilmî faaliyet başlatırlar. Dârululûm Diyobend'in kuruluş nüvesini oluşturan ve Nânevtevî ile Reşîd Ahmed Gengûhî'nin çokça emek verdiği bu küçük medreseye bölge Müslümanlarının teveccühü de büyük olur. Böylece her geçen gün gelişip büyüyen bu yapı, günümüzde dünyanın birçok yerinde şubeleri bulunan devasa bir eğitim kurumuna dönüşüvermiştir.[38]

Nânevtevî öncülüğünde kurulan Dârululûm Diyobend'in bir ilmî müessese olarak en belirgin özelliği, din âlimi ve sûfi birlikteliğini aynı çatı altında toplamış ve bunu devam ettirmiş olmasıdır. Çünkü 19. yüzyıl yeniden yapılandırma anlayışının etkisi, ilimlerin yeniden tanımlanıp tasnif edilmesine yol açmıştır. Bu durum da Gazâlî ve Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî gibi önceki ve sonraki İslâm âlimlerinde görülen din âlimi-sûfi kombinasyonunun bozulmasına ve bir ayrışmanın teşekkülüne yol açmıştır. Daha önceleri sıkça karşılaşılan ve Nânevtevî'nin şahsında da

[36] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 55-56. Nânevtevî, Hint diyarının İngiliz sömürgesinden kurtulması için yoğun gayret sarfeder. Onun bu çalışmaları hususunda bk. Sâkıb Kamer, "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve cühûdühû fî taḥrîri'l-Hind", *Cühûdü'l-İmâm en-Nânevtevî fî ʿilmi'l-ḥadîṣ ve riyâdetü'l-ḥareketi't-taʿlîmiyyeti fi'l-Hind* (Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2015), 203-342.

[37] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 58-60, 64-66; Faruqi, "İmdâdullah Tehânevî", 22/223.

[38] bk. Erşed Pervîz, "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve te'sîsühû li câmiʿati Dâru'l-ʿUlûm/Diyobend", *Cühûdü'l-İmâm en-Nânevtevî fî ʿilmi'l-ḥadîṣ ve riyâdetü'l-ḥareketi't-taʿlîmiyyeti fi'l-Hind* (Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2015), 89-202; Özcan Azmi, "Dârülulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/554.

görülen bu birlikteliğin azalan örneklerini, onun kurmuş olduğu Dârululûm Diyobend okulunda yetişen âlimlerde görmek mümkündür.[39]

Nânevtevî'nin, üç farklı ilmî geleneği (İngiliz kökenli Delhi Koleji/Memlûkülaliyy - Veliyyullâh - İmdâdullah) kendisinde birleştiren ender şahsiyetlerden biri olduğu söylenebilir. Onun hem eserlerinde hem farklı din mensuplarıyla yaptığı münazaralarında hem de kurmuş olduğu eğitim müessesesinde göze çarpan özgünlüğün nedeni bu olsa gerektir.

Biyografi yazarları, Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'yi; giyim kuşamına yahut rahatına çok az değer veren, riyazet ehli, pek mütevâzi ve münzevî hayattan hoşlanan bir kişilik olarak tavsif ederler. Nânevtevî, 1877'de son Hac yolculuğundan dönerken Cidde şehrinde hastalanır. Birçok tedavi görmesine rağmen bir türlü iyileşemez[40] ve çok zayıf düşer. Nihayetinde o, 10 Nisan 1880'de (Hicrî 4 Cemâziyelevvel 1297) öğle namazından sonra vefat eder. Cenaze namazı büyük bir kalabalığın katılımıyla kılınır ve Diyobend'in kuzeybatısında yer alan, kendisinin tedavisiyle de yakından ilgilenen Tabip Müştak Ahmet Efendi'nin o zamanlar vakfetmiş olduğu arazide uygun bir yere defnedilir. Bugün bu yer Kāsımiyye Kabristanı olarak anılmaktadır.[41]

2. Kelâmcı Kimliği

Tarihte Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi bazı çok yönlü şahsiyetler vardır ki, onların yüksek değere haiz pek çok özellikleri çeşitli nedenlerle tek bir yönlerinin gölgesinde kalmıştır. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî de bu kişiler arasında sayılabilir. Onun İslâm düşüncesine ve özellikle de kelâm ilmine yaptığı katkılar, kendisinin eğitimciliğinin ve Dârululûm Diyobend'in hatta Diyobend Ekolü'nün kurucusu olmasının bilinirliğinin gölgesinde kalmıştır.[42] Bu nedenle onu kelâmcı diye nitelemekten ziyade, aklî ve naklî ilimlerde yetkin çok yönlü bir İslâm âlimi diye nitelendirmek daha yerinde bir tanımlama olacaktır. Yukarıda onun hayatıyla ilgili bilgiler verilirken aklî ve naklî ilimlerdeki maharetine kısmen değinilmişti. Orada da görüldüğü üzere Nânevtevî'nin farklı renk ve tonlardaki ilmî yönünün en yoğun tonunu hiç şüphesiz kelâmcı ve reddiyeci yönü oluşturmaktadır.[43]

[39] İlmî ve tasavvufî kimliğiyle birlikte Dârululûm Diyobend çizgisinde yetişmiş ve dünya çapında tanınmış şahsiyetlerden bazıları şunlardır: Muhammed Enver Şâh Hüseynî Keşmîrî (1875-1933), Şebbîr Ahmed Osmanî (1885-1949), Halil Ahmed Sehâranpûrî (1852-1927), Eşref Ali Tânevî (1863-1943), Muhammed Şefî' Diyobendî (1897-1976) ve Muhammed Takī Osmânî (1943- ...).

[40] Muhammed Hammad el-Kerîm en-Nedvî, "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve müşannefâtühû - Dirâsetün ve taḳvîmün", *Müsâbaḳatü'l-imâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî* (Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2014), 117.

[41] Muhammed Nûşâd en-Nûrî el-Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî ʿani'l-ḳazâya'l-ḥilâfiyye beyne's-Sünneti ve'ş-Şîʿa* (Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2020), 95-97.

[42] Bu durumun nedenlerine, müstakil bir yazının konusu olacak kadar kapsamlı olmaları nedeniyle bu makalede yer verilmemiştir.

[43] Bu bağlamda, Aligarh Müslüman Üniversitesi'nde Muhammed Azam Kāsımî tarafından yapılan Nânevtevî'yle ilgi bir doktora çalışmasında yer verilen şu ifadeler, onu tanımayanlar için belki biraz →

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'nin yaşadığı dönemde eğitim müfredatında aklî ilimlerin baskın olması, hocası Memlûkülaliy'nin ona özel ihtimamı ve kendisinin fıtrî kabiliyeti, onu akranlarından ayıran başlıca sebepler olarak gösterilir. Fakat onun kelâmcı yönünü ön plana çıkaran en büyük etkenlerden birisinin hiç şüphesiz Hint diyarındaki İngiliz hakimiyeti olduğu kabul edilmektedir. Zira İngilizlerin Hint'te idarî kontrollerini genişletmeleriyle birlikte burada İslâm'a ait her şey açık hedef haline getirilmiştir. Bu doğrultuda, İngiliz hükümeti tarafından Hristiyan misyonerler desteklenerek onların kurumsal misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla çağrılarını İslâm dini ve kültürüne yönelik açık bir eleştiri üzerine bina etmeleri ve bağlamından kopuk kurgusal argümanlarla yersiz birçok şüpheyi Hinduların kalplerine bırakmaları sağlanmıştır. Aynı şekilde kendileriyle (İngilizler) özdeşleşen "böl ve yönet" şeklindeki siyasi prensibe hizmet edebilecek, Dayananda Sarasvati gibi kişilerin İslâm'a karşı eleştiriler getirmeleri sağlanmış,[44] Hindu-Müslüman ayrışmasının hatta çatışmasının zemini hazırlanmıştır.

Nânevtevî, işte böyle bir dönemde güçlü mantıkî deliller ve somut örneklerle İngiliz projelerinin önünde büyük bir engel oluşturarak Müminlere güven verip imanlarının kuvvetlenmesine vesile olmanın gayretinde olmuştur. Çünkü dönemin şartları ve bölgede Batı düşüncesinin hâkimiyeti sonucu ortaya çıkan gelişmeler, Müslümanlar açısından fikrî alanda iddialı olabilmek için akıl ve nakli bir araya getiren bir yöntemi zorunlu kılıyordu. Nitekim Batı'nın İslâm dünyası üzerinde fikri hegemonyası başlamadan önce de İslâm âlimleri benzer durumda rasyonel bilimlerden ve felsefî prensiplerden istifade etmişler; hatta mantık ve felsefe, Müslümanlar tarafından eğitim müfredatına dâhil edilmişti. Dolayısıyla bu alanlarda okutulan kitaplar (mantık ve felsefe) Diyobend Okulunun/Üniversitesinin müfredatının da bir parçası olmuştur. O dönem Diyobend eğitim programına İngilizce ve Hintçenin de eklenmesi önerilmiştir. Kendinden önceki Ders-i Nizâmî müfredatıyla[45] karşılaştırıldığında aslında Diyobend eğitim müfredatı, rasyonel ilimler açısından ortalama bir müfredattır. Çünkü Bâbürlüler (1526-1858) döneminde aklî ilimlerin müfredatta daha büyük bir paya sahip olduğu görülür.[46] Bu durum, Hindistan

→

abartılı görünse de kendisinin felsefî ve kelâmî yönlerine dikkat çekmesi bakımından kıymetlidir: "(...) Fakat onu kelâmcı (mütekellim) olarak adlandırmak, onu İslam inancının filozofu (Philosopher of Islamic faith) olarak gerçek ve daha da yüksek yerinden indirmek demektir. O, bu kelimenin genel anlamıyla bir filozof değil, İslam inancının unsurlarını rasyonel bir bütün halinde bir araya getiren bir filozoftur. Hiç şüphe yok ki o, İslam inancıyla ilgili bazı sorulara veya meydan okumalara yanıt olarak konuştuğunda veya yazdığında bir kelâmcı gibi görünüyordu. Ancak geniş vizyonu, adaletli yaklaşımı, keskin zekâsı ve hepsinden önemlisi şaşırtıcı derecede ince ama bir o kadar da net muhakeme perspektifiyle İslam inancına ilişkin meseleleri tek tek uyumlu bir bütün halinde teorileştirdiğinde, İslam tarihinin en parlak âlimlerini gölgede bırakacak gibi görünüyor. O, kelâmcıdan ziyade kelâmî filozof olarak anılmayı hak etmektedir." Qasmi, *Molana Mohd. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought*, 103-104.

[44] Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 163-164.

[45] Ders-i Nizâmî, Molla Nizâmüddin Sihâlvî (ö. 1748) tarafından hazırlanan medrese programına verilen addır.

[46] Zira Ders-i Nizâmî müfredatında kelâm alanında okutulan 4 farklı eserin haricinde; Mantık'tan 8 farklı eser, Felsefe'den (Hikmet) 3 farklı eser, Hesap ve Astronomi'den 5 farklı eser olmak üzere rasyonel ilimler alanında toplam 16 farklı eser okutulmaktaydı. Kelâm ve Usûl ilimlerine dair okutulanlar da dahil edildiğinde bu müfredatta 11 ilim dalında toplam okutulan 43 adet eserin kahir

→

genelinde bir dizi rasyonel ilmî okulların kurulmasını sağlamıştır. Bu okullar da âlimler arasında aklî ve mantıkî bir mizaç oluşturmuş, böylece rasyonel yöntem o zamanda tekrar hâkim bilimsel yöntem haline gelmiştir. Nânevtevî dönemindeki okulların eğitim rengine bakıldığında da rasyonel tonun daha ağır bastığı görülür. Zira entelektüel tartışmalar bu yönteme daha fazla ihtiyaç duyuyordu. Hinduların ve Hıristiyanların İslâm'a yönelik itirazları aklî yorumlar üzerine inşâ edilmişti. Bu yüzden Nânevtevî'nin reddiyelerinin de inananı rahatlatma, inkarcıyı ikna etme sadedinde hem akla hem de kalbe hitap edecek akılcı bir yaklaşım yöntemini içerdiği kabul edilmektedir.[47]

Farklı inanç veya dinlere sahip bireyler arasındaki polemikler, onların mensubu oldukları dinlerin tarihteki karşılaşmaları kadar eski bir geçmişe sahiptir. Bir tür dinî ve felsefî münazaralara dönüşen bu polemiklerde taraflar, birbirlerinin görüşlerine karşı reddiyeler sunarlar. Bu yönüyle karşılıklı yöneltilen eleştiri ve cevapların harmanı olan reddiyeler, bir *karşı tenkit* geleneği olarak da adlandırılabilir.[48] Bu bağlamda reddiyeler iki kategoride değerlendirilebilir. Birincisi, İslâmî düşüncenin kendi iç dinamiklerinden doğan fırka, mezhep veya kişilerin birbirlerinin görüşlerine yönelik reddiyelerdir ki bunlar *dahili reddiye* olarak isimlendirilebilir. İkincisi ise diğer dinlerin (Hristiyan, Yahudi, Hindu vs.) mensuplarına karşı getirilen reddiyelerdir ki bunlar da *harici reddiye* olarak adlandırılabilir.

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *karşı tenkit* (reddiye) geleneğinin her iki türünde de önemli eserler vermiş nadir şahsiyetlerden biridir. Onun ilmî yeterliliği ve ahlakî şahsiyeti, Hint'in polemikler ve reddiyeler arenasında muarızları tarafından dahi takdir edilmiştir. Nânevtevî, döneminde sadece İngiliz sultası altında himaye gören Hristiyan misyoner din adamlarıyla fikrî mücadeleye girişmemiş aynı zamanda kimi zaman kapalı kimi zaman açıktan gözetilip korunan Hindu Dayananda Sarasvati ve onun Arya topluluğuyla da (Arya Samaj) mücadelesini devam ettirmiştir. Bu doğrultuda o, çeşitli türlerde birçok eser (kitap, risale, ...) kaleme almıştır.

Nânevtevî'nin, tıpkı çağdaşı ve Hristiyanlığa reddiye içerikli *İzhâru'l-hakk*'ın müellifi olan Hintli meşhur âlim Rahmetullâh el-Hindî el-Keyrânevî'nin (ö. 1308/1891) cevaplarındaki gibi kendisinin de reddiyelerinde cevap verme yaklaşımı klasik reddiyelerde takip edilen yöntemlerden oldukça farklıdır. Her ikisi de reddiyelerinde mantıkî delillerle birlikte muhatap alınan din, mezhep yahut kişiye

→

ekseriyetini aklî ilimler ve bunlarla doğrudan irtibatlı eserlerin oluşturduğu görülür. Ders-i Nizâmî müfredatı için bk. Abdulhamit Birışık, "Medrese", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ağustos 2025).

[47] Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 170-171.

[48] İslam dini mensupları açısından ele alındığında, reddiyelerin İslam'ın erken dönemlerinde başladığı ve tarihsel süreçte bölgesel ve zamansal olarak görünürlüğü azalsa da Müslüman coğrafyalarda varlığını sürekli sürdürdüğü görülür. İslam harici inançlar hususunda Müslümanların ortaya koyduğu reddiyelerin ilk örnekleri ise dokuzuncu yüzyılla tarihlenir. Tanrı anlayışı, dilbilgisi kurallarındaki görüş ayrılıkları, fıkhî düşünce ayrılıkları, felsefî alandaki yorum farklılıkları gibi çok geniş bir yelpazeyi kapsayan İslam reddiye geleneğinin neredeyse ele almadığı husus kalmamıştır. bk. Fuat Aydın, "İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed B. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd `Ale`l-Yehûd Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma", *darulfunun ilahiyat* 31/2 (2020), 299, 304-312.

ait eserlerden birebir alıntıları da ilzâmî cevap sadedinde kullanmışlardır.[49] Ancak Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, daha önce vurgulandığı üzere sadece *haricî reddiye* değil aynı zamanda *dahilî reddiye* türünde de örnek eserler vermiştir. Onun her iki (dahilî-haricî) kesim için de ortaya koyduğu reddiyelerinde itidal sınırlarını özenle koruduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak İslâm'a yönelik yıkıcı fikirlere karşı cevap verme bağlamında Nânevtevî'nin Hıristiyanlık ve Hinduizm'e karşı yaklaşımı; Şîa ve diğer Ehl-i bidat Müslüman gruplara karşı yaklaşımından tamamen farklıdır. Onun haricî reddiyelerde takip ettiği usulün aksine dahilî reddiyelerinde âyet ve hadis merkezli delillendirmelerle hareket ettiği görülür.

Nânevtevî, tartışmalı birçok konuda ayrıntılı açıklamalarda bulunurken geleneksel İslâmî düşünceden büyük ölçüde yararlanarak onu ustalıkla ön plana çıkarmıştır. Bunu yaparken, diğer İslâmî grupların itibarlarını zedelememeye ve onurlarını kırmamaya büyük özen göstermiştir. O nedenle, insaf prensibiyle yaklaşan hiç kimse onun görüşlerinde mutaassıp bir tartışmacıda bulunan tarafgirlik ve kırıcı üslubu göremez. Aksine, onun reddiye ve açıklamalarına yakından bakıldığında bunların, Müslümanların saflarını birbirine yakınlaştırmayı ve onlar arasında birliği sağlamayı amaçlayan samimi bir Müslüman âlimin araştırma mahsulü akademik münazaraları olduğu rahatlıkla görülecektir.[50] Bu bağlamda, Nânevtevî'nin kelâmî reddiyelerinde ve açıklamalarında; hikmetle öğüt, insafla yaklaşma, akılcı kelâmî metot, çağdaş ilimlere özen gösterme şeklinde dört prensibi takip ettiği söylenebilir. Mezhep takibi noktasında gerek Nânevtevînin eserlerinde gerekse Diyobend ekolü âlimlerinin söylemlerinde Hanefî ve Mâtürîdî vurgusu belirgin olmakla birlikte tıpkı Osmanlı âlimlerinin halka hitap eden eserlerinde göze çarptığı üzere Ehl-i sünnet kavramı altında cem ve tevfîk usûlüyle memzûc bir metodun[51] tercih ettiği görülür.[52]

Nânevtevî'nin; Birelvîlere, Kâdiyânîlere, Şiîlere ve mezhep mensubiyetini reddedenlere karşı kalemini ve kelâmını itidalle kullandığı, kendisinin bu gruplarla ilgili açıklamalarında ve ilişkilerinde bariz biçimde görülmektedir. Namazda imamın arkasında *Fâtiha* okunması gerektiğini iddia edenler hakkında şu söyledikleri, onun bu vasfını gösteren en güzel örneklerden biridir:

> *"Bakın bize, imamın arkasında Fâtiha okunması gerektiğini söyleyenlerle -sahip olduğumuz kıymetli ilmî talimata ve onlardan [imamın arkasında Fâtiha'nın okunmasını gerekli görenlerden] duyduğumuz türlü hakaret ve sövgülere rağmen- tartışmadığımız gibi; bilakis, konumunun büyüklüğüne rağmen İmam Ebû*

[49] Her iki âlimin de özenle takip ettiği ve netice aldığı bu yöntem, din merkezli bir münazara veya polemiklerde kişinin sadece kendi dinine vukûfiyetinin yeterli olmayıp aynı zamanda muarızlarının da din ve inançlarından haberdar olmasının ehemmiyetini göstermesi bakımından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

[50] Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 165.

[51] Konuyla ilgili olarak bk. Fatih Güngör, "İ'tikâden Hanefî Mâtürîdîliğin Daha Görünür Olduğu Osmanlı'da Eş'arî-Mâtürîdî Görüşlerin Mezcedilmesi: Şeyhî Örneği", *Osmanlı'da Hanefîlik - Mâtürîdîlik*, ed. Ömer Faruk Akpınar (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 81-96.

[52] bk. Muhammed Tayyib, *'Ulemâ'u Diyûbend itticâhühümü'd-dînî ve mizâcühümü'l-meẕhebî*, çev. Nûr Âlim Halîl el-Emînî (Diyobend-el-Hind: el-Câmiatü'l-İslâmiyye: Dâru'l-Ulûm, 2012), 246-248, 252-253.

Hanîfe'nin -Allah ona rahmet etsin- sözünün yanlış olabileceğini ve İmam Şâfiî'nin -Allah ona rahmet etsin- sözünün doğru olabileceğini düşünerek taassupla hareket etmiyor ve onun manasını kesin anladığımızı da iddia etmiyoruz. (...) İmam Ebû Hanîfe hakkında -Allah ona rahmet etsin- çirkin sözler duyduğumuzda, yüreğimiz keder ve üzüntüyle parçalanıyor. Bu tür sözlere benzer sözlerle karşılık vermek ve kötülüğe kötülükle karşılık vermek aklımıza gelebilir, ancak Yüce Allah'ın: 'Cahiller kendilerine hitap ettiklerinde, 'Selâm' derler' sözü ve benzeri âyet ve rivâyetler bizi bundan alıkoyuyor."[53]

Nânevtevî, Şîa'ya cevap sadedinde iki farklı kitap yazmış, ayrıca bazı risaleler kaleme almıştır. Kitaplarından birisi *Hediyyetü'ş-Şî'a* diğeri ise *Ecvibe-i Erba'în*'dir. O, bu eserlerinde ele aldığı konuları haricî reddiyelerdeki yönteminden farklı olarak âyetler ve hadislerle açıklamış; karşı görüşü perdeleme, aşağılama veya onunla alay etme gibi olumsuz yöntemlerden kaçınmıştır.[54]

Ünlü Urdu edebiyatçısı ve araştırmacı Seyyid Menâzir Ahsen el-Gîlânî, Nânevtevî'nin *Hediyyetü'ş-Şîa* adlı eserinden bahsederken şöyle demektedir:

"Büyük İmam'ın en büyük ve en kapsamlı eserlerinden biri, Şîa'nın ortaya bıraktığı şüpheleri büyük bir ihlasla, samimi bir duyguyla ve yumuşak bir üslupla çürütmeye çalıştığı Hediyyetü'ş-Şîa'dır." [55]

Nânevtevî'nin bidat ehline yaklaşımı da aşırılıktan ve sertlikten uzak, denge ve itidale dayanmaktadır. O, Ehl-i sünnet anlayışına uygun olarak her yeni olanı, şeriatte/dinde bir yenilik olarak görmemekte ve bidat ehlini tekfir etmemektedir. Bu konuyla ilgili şu açıklamaları dikkat çekicidir:

"Akaitte değişiklik bidatlerin başıdır. Temel esaslarda (usûl) ve genel prensiplerde (külliyyât) değişiklik ise büyük bidattir. Tali konular (furû') ve amellerde aşırılık ve ihmale gelince, biz bunu küçük bidat diye tanımlıyoruz. Dolayısıyla; Şîa, Hâriciyye ve Mu'tezile'nin bidatleri ve genel prensiplerde (külliyyât) değişiklik gibi bidatler hakkındaki görüşüm, bunların sonradan ortaya çıkarılan cenaze ve matem meclisleri vb. gibi büyük bidat olduklarıdır. Tâlî konularda (furû') aşırılık ve ihmal ise küçük bidattir. Bidatler, içerdikleri aşırılık ve sapma oranında büyük veya küçük olurlar. Şîa ve Hâriciyye gibi mezhepler büyük bidatlere düşmüşlerdir. Küçük bidatlere gelince, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'a bağlı bazı gruplar bunlara dahil olmuşlardır. [56]

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'nin metodunun en belirgin özelliği; dirâyet ve rivâyeti, makûl ve menkûl olanı birleştirmesidir. O ele aldığı her konuda, -çağdaşı bazı âlimlerin yaptığı gibi- modernitenin etkisiyle akla aykırı görünen bazı rivayetleri ve geleneği terk etmek yerine, ilgili hususla alakalı Kur'ân ve Sünnet'in mesajının anlam derinliklerini anlamaya çalışmakta ve yine o konuyla alakalı önceki âlimlerin araştırmalarına, incelemelerine kıymet verip güvenmektedir.

Nânevtevî'nin; aklî ilimler, bunların kökenleri ve prensipleri ile bunları kullanarak İslâm inançlarını açıklama ve parlak görünen muhalif fikirleri çürütme

[53] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *ed-Delîlü'l-muḥkem 'alâ ḳırâ'ati'l-Fâtiḥa li'l-mü'tem* (Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1308), 17; Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 168.
[54] Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 168.
[55] Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 2/64; Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 169.
[56] Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 2/45-46; Kāsımî, *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî*, 169.

yöntemleri konusunda ender bir kabiliyete ve olağanüstü bir yeteneğe sahip olduğu söylenir. Meslektaşı ve arkadaşı Mevlâna Yakup, Nânevtevî'nin bu özelliği hakkında şunları söylemektedir:

> *"Mevlâna'nın düşünce yapısı doğal olarak ve esas olarak [kendisinin fıtratı icabı] felsefiydi. Bu nedenle aklına istemeden de olsa yalnızca felsefî düşünceler geliyor; küçük şeyler bile onda buna benzer pek çok sorunu çözebilecek en geniş/kapsamlı felsefi ilkeleri uyandırıyordu."* [57]

İslâm düşüncesine katkıları yönüyle Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ekolünün devamı kabul edilir. Ancak Nânevtevî'nin katkısının üç açıdan Dihlevî'ninkinden farklı olduğu görülür. Birincisi, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin çalışmalarında kelâm merkezî bir konumda değilken; Nânevtevî'nin çalışmalarında kelâm merkezî konumdadır. İkincisi, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî sadece *furû'ât-ı dîniyye*nin veya hadislerin bazı ayrıntılarının özel hikmetlerini açıklarken; Nânevtevî daha küçük ayrıntıları, açıkçası hukukçuların kıyasa aykırı olarak adlandırdıkları bazı ayrıntıları bile çok güçlü delillerle ortaya koymuştur. Üçüncüsü ise Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'nin argümanları çoğunlukla teorik ve rasyoneldir; ancak Nânevtevî, en teorik konuları dahi önceki kaynaklarda veya açıklamalarda hiç rastlanılmayan benzersiz örneklendirmelerle somutlaştırarak daha algılanabilir seviyeye getirmiştir.[58] Mesela, 1294/1877 yılında ikincisi düzenlenen üç dinin (Hinduizm, Hristiyanlık ve İslâm) temsilcileri arasında halka açık münazarada, "Allah'ın varlığı ile zatı arasındaki ilişki"yi açıklarken Nânevtevî'nin konuyu şu somutlaştırıcı unsurlarla anlatımı, onun bu özelliğini ortaya koyan örneklerdendir:

> *"(...) Eğer Allah'ın var oluşunun, yalnızca kendinden/Zâtı'nın gereği olduğu ve başka hiç kimsenin O'na bahşetmediği anlaşılıyorsa; o zaman varlığının O'ndan ayrılamaz olduğu da açıktır; tıpkı ışığın güneşten, ısının da ateşten ayrılamaz olması gibi. Güneşin var olup ışığın olmaması veya ateşin var olup sıcaklığın olmaması mümkün olmadığı gibi, aynı şekilde O'nun var olması olmaksızın Zât'ının olması da mümkün olmaz. Var olma olmadan Zâtı düşünülemeyeceği için; O'nun Zâtını, var olması olmaksızın düşünen de yanılmıştır."*[59]

Nânevtevî'nin konuları derin felsefi açıklamalardan soyutlayıp daha anlaşılır kılma gayreti, kendisinin çağdaşı ve çalışmaları İngiliz hegemonyası tarafından desteklenen Hindu reformist Dayananda Sarasvati'nin İslâm'a yönelik eleştirilerine verdiği cevaplarda da yoğun olarak hissedilir. Örneğin Nânevtevî, o gün Dayananda'nın yönelttiği ve ateist fraksiyonların bugün dahi gündemde tuttuğu, "Tanrının her şeye gücü yetebiliyor (*kâdir-i mutlâk*) ise O kendini öldürebilir mi?"[60] sorusuna

[57] Gîlânî, *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*, 2/45-46; Kāsımî, *Mevḳufü'l-imâm en-Nânevtevî*, 169.

[58] Pâlenpûrî, *Kiyâ Muḳtedî par Fâtiḥa Vâcib he*, 24-25.

[59] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḥuccetü'l-İslâm (Arapça)*, çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2006), 51.

[60] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ileʾl-İslâm (İntişâruʾl-İslâm & Ḳıble Nümâ)*. çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011), 40. Allah'ın *kâdir-i mutlak* oluşu, Dayananda'nın *Satyartha Prakasha* adlı eserinin 14. Bölümünde birçok âyet üzerinden tenkit edilmiştir. Konuyla alakalı gerek yukarıda geçen formatta gerekse farklı şekillerdeki eleştiriler için bk. Dayananda Sarasvati, *The Light of Truth (English* →

tahkikî cevap sadedinde teorik açıklamalar yaparken muhataplarını terimlerin soyut manalarının girdabında boğmadan somut örneklendirmelerle teorik kısmı destekler. Bu bağlamda o, öncelikle soruda gündeme getirilen "*kudret*" kavramına dikkatleri çekerek bu kavramın; güç yetirebilme, etki edebilme, etkilenme veya kendisine yapılan etkiyi gösterebilme "potansiyelini (*kabiliyet*)" ifade ettiğini vurgular. Ardından, bir eylem (*fiil*) icra edilirken bunun bir yapanı (*fâil*/suje) ve bundan bir etkilenenin (*mefûl*/obje) olacağına ve bunların kudretle/kabiliyetle taalluklarına odaklanır. Taalluku yönüyle bir şeyde kudretin ya tam ya nâkıs yahut hiç bulunamayacağına (*ma'dûmu'l-kâbiliyyet*) değinir. Böylece, bir fiilin tam (*kâmil*) olarak gerçekleşebilmesi için sadece fâilin tam kudret sahibi olmasının yeterli olmayacağı, aynı zamanda mefûlün de ilgili fiilden etkilenme noktasında kâmil kudret sahibi olması gerektiği üzerinde durur. Bunun için de "ışık yayma/aydınlatma" fiili ile "ışığı aktarma/yansıtma" fiilleri arasındaki ilişkiden hareketle güneş, ay, lamba, siyah tava; taş yahut ruhsuz katı şeyler; ses, hava ve ruh unsurlarını kullanarak konuyu olabildiğince somutlaştırmaya çalışır. Etki etme (*fâil*) yönüyle tam kudret sahibi oluşa aydınlatması yönüyle güneş; nakıs kudret sahibi oluşa ay[61] veya lamba; kudret sahibi olmayışa da (*ma'dûmu'l-kâbiliyyet*) siyah tava örnek olarak gösterilir. Etkilenen (*mefûl*) yönüyle tam kudret sahibi oluşa ışığı tam yansıtması yönüyle ayna; nakıs kudret sahibi oluşa taş; kudret sahibi olmayışa da ruh, hava ve ses örnek olarak verilir. Böylece; kâmil, nâkıs ve ma'dûmu'l-kâbiliyyet olmaları cihetiyle hem fâilin hem de mefûlün kudret seviyeleri, güneş ve ayna analojisiyle anlatılır. Fâil güneş, ışık yayma yönüyle kâmil bir kudrete sahip iken onun karşısına konulan mefûl ayna da kendisine gelen ışığı aktarması yönüyle kâmil bir kudrete sahiptir. Ancak aydınlatma yönüyle tam kabiliyete sahip güneşin karşısına ayna yerine konulacak bir taş, ışığı aktarma yönüyle nâkıs kudrete sahip olduğu için ışığı tam olarak yansıtamayacak; yani bu mefûl, tam kudret sahibi güneşten noksan etkilenecektir. Yine, aydınlatma yönüyle tam kudret sahibi fâil güneşin karşısına ışığı yansıtma noktasında bir kabiliyeti bulunmayan ruh, hava veya sesten birinin yerleştirildiği farz edildiğinde ise bunlar ma'dûmu'l-kâbiliyyet oldukları için bu tam kudret sahibinden hiç etkilenmeyip nötr kalacaklardır. Dolayısıyla bu son iki durumdaki eksiklik, fâil güneşin kâmil kudret sahibi oluşuyla alakalı değil mefûllerin kâmil kudrete/kabiliyete sahip olmayışıyla alakalı olduğu için fâilin kâmil kudret sahibi oluşuna bir halel getirmez.[62]

Nânevtevî fâilin ışık verip aydınlatma hususunda ma'dûmu'l-kâbiliyyet olma durumunu, aynanın karşısında güneşin değil de hiçbir ışık verme özelliği olmayan siyah tavanın bulunmasıyla örneklendirir. Böylece etkilenen (*mefûl*) ayna, ışığı yansıtma hususunda tam kâmil kudrete sahip iken etki eden (*fâil*) pozisyonundaki siyah tava bu konuda hiçbir kudrete sahip olmadığı için ışığı yansıtma fiili gerçek-

→

Translation of Svami Dayananda's Satyartha Prakasha), ed. Satya Prakash Beegoo. çev. Ganga Prasad Upadhyaya (Delhi-India: Vijaykumar Govindram Hasanand, 6. Basım, 2021), 881, C: XIV, N: 27; 936, C: XIV, N: 136; 937, C: XIV, N: 137; 899, C: XIV, N: 70; 933, C: XIV, N: 133; 934-935, C: XIV, N: 134.

[61] Nânevtevî'nin örneğinde kullandığı "ay" unsuru, tıpkı ayna gibi güneşten aldığı ışığı yansıtan bir obje (mefûl) pozisyonunda değil de geceyi aydınlatması yönüyle fâil pozisyonunda ele alınmıştır.

[62] Nânevtevî, *Rudûd (İntişâru'l-İslâm)*, 41-42.

leşememiştir. Bu olumsuzluk, fâilin değil; mefûlun kudret durumundan kaynaklanmaktadır. O, fâilin ışık verip aydınlatma hususunda nâkıs kudret sahibi olma durumunu ise aynanın karşısında güneşin değil de güneşe nispetle yetersiz ışık veren ay veya bir lambanın bulunmasıyla örneklendirir. Böylece Nânevtevî, var olmaması zatının gereği olan; yani "imkânsız (*müstehîl*)" şeylerin herhangi bir kudretle ortaya çıkarılamayacağını izah eder. Güneş, aydınlatma hususunda tam bir kudrete sahip iken; güneşe doğru bağırıldığında "ses", ışığı yansıtma kabiliyeti olmamasından dolayı onun ışığını yansıtmaz. Bu durum da güneşin tam kâdir oluşuna bir halel getirmez. Dolayısıyla müstehîl olan, kudretten etkilenme özelliği taşımadığı için müstehîl olana güç yetirememek de kudret sahibinin kâdiriyyetinde bir eksiklik oluşturmaz. Buradan hareketle Nânevtevî, Allah için ölümlü olma durumunun müstehîl olduğunu, zira ölümlü olanın âciz olup ilâh olamayacağını belirtir. O nedenle Allah için ölüm, güneş için ses mesabesinde olup *ma'dûmu'l-kâbiliyyet* olma yönüyle kudretten etkilenmesi söz konusu değildir.[63] Bu durumun da Tanrı'nın tam kudret sahibi oluşuna hiçbir halel getirmeyeceğini Nânevtevî, şu ifadelerle izah eder:

> *"Mademki var olmaması zatının gereği olan şey (müstehîl), herhangi bir kudret ile ortaya çıkamaz; o zaman [Allah için müstehîl olan ölümlülüğe kâdir olmamak], Allah Teâlâ'nın kudretine de kâdiriyyetine de halel getirmez. Zira, özü itibariyle müstehîlin makdûriyet özelliği yoktur [yani imkânsız olan şey kudretin etki alanına girmez]."*[64]

Nânevtevî'nin bu konudaki açıklamalarının tamamına bakıldığında, onun görüşlerini şu şekilde iki önerme üzerine bina ettiği anlaşılmaktadır:

I. Kıyas (*Kıyas-ı İstisnâî*):

1. Öncül: Birisi ilah/tanrı ise onun ölümlü olmaması zâtının gereğidir; ölümlü olması imkansızdır.

2. Öncül: Allah, bir ilah/tanrıdır.

Sonuç: Şu hâlde Allah'ın ölümlü olmaması zâtının gereğidir; ölümlü olması imkansızdır.

II. Kıyas (*Kıyas-ı İstisnâî*):

1. Öncül: İmkânsız/yokluğu zatının gereği olan şeye kâdir olamamak kudrette ve kâdiriyette bir noksanlık oluşturmaz.

2. Öncül: Ölümlü olmamak tanrının zâtının gereğidir.

Sonuç: Şu hâlde Tanrı'nın kendini öldürememesi, Tanrı'nın kudretinde de kâdiriyyetinde de bir eksiklik oluşturmaz.

Nânevtevî'nin İslâm inanç sistemine ilişkin yorumlarındaki önermelerin saf akıl ve rasyonalizme dayandığı, dolayısıyla bu önermelerin çekiciliğinin sadece Müslümanlarla sınırlı olmayıp gayrimüslimler için de potansiyel bir cazibeye sahip olduğu, onun hayatı ve eserleri üzerine çalışma yapan başka araştırmacılar tara-

[63] Nânevtevî, *Rudûd (İntişâru'l-İslâm)*, 42-43.
[64] Nânevtevî, *Rudûd (İntişâru'l-İslâm)*, 43.

fından da vurgulanmıştır. [65]

Nânevtevî'nin münazara veya polemik türünde sınıflandırılan eserleri, genellikle kendi döneminde Hint'te yaşanan saldırgan Misyonerlik ve reformcu Hinduizm faaliyetlerinin oluşturduğu tartışmacı ortamın ürünüdür. Bu durum da onun İslâm düşüncesine yaptığı katkıların akademik değerinin yanlış algılanmasına ve onun rasyonalist dehasının dış çevrelerde akademik gerekçelerle göz ardı edilmesine neden olmuştur. Oysa birazdan *Eserleri* başlığı altında kısaca tanıtılacağı üzere, özellikle münazara türündeki bazı kitapları; dil, üslup, konuya hakimiyet ve muarızının görüşlerine vukufiyet açılarından bu alanda örnek gösterilecek türdendir. Örneğin, kendisinin yazdığı *İntişâru'l-İslâm* ve *Ḳıble Nümâ* adlı eserleri, çağdaşı Arya Samaj hareketinin kurucusu Hindu reformist Dayananda Sarasvati'nin İslâm'a yönelik on bir ayrı itirazına yanıtlar içermektedir.[66] Nânevtevî, Dayananda'nın yönelttiği her itiraza biri *ilzâmî*[67] diğeri *tahkîkî*[68] olmak üzere iki ayrı cevap verir. Onun takip ettiği bu usul, aslında aynı konunun iki farklı düzeyde ele alınmasıdır. Bunlardan ilki, muarızın sorusunun barındırdığı küçümsemenin veya itirazın muhtevasındaki aldatıcılığın gerektirdiği tonda ona mukabele etme niteliğindedir. Amaç, muarızı cevap veremez pozisyona düşürüp susmaya zorlamaktır. İkinci cevaplar ise tartışmanın ve polemiğin çok ötesinde, açıklamaların tam bir kelâmî nitelik kazandığı yüksek bir seviyeyi temsil etmektedir. Özellikle *Ḳıble Nümâ* adlı eserin muhtevasında bunu görmek mümkündür.

Nânevtevî; henüz basılmamış yazıları ve *Mübâḥaṯe Şâh Cihânpûr, Güftügûî Meẕhebî* (*Muḥâverât fi'd-dîn*), *Cevâb-ı Türkî bi Türkî (el-Cevâbü'l-müfḥim/Berâhînü Ḳāsımiyye)* gibi başkaları tarafından aktarılıp kitaplaştırılan konuşmaları hariç tutulduğunda, 1500 sayfadan fazla basılı yayının sahibidir. Bu da kırk yedi yıllık bir yaşam süresi, döneminin iç çatışma gibi zorlu şartları ve kendisinin mücadeleci kişiliği göz önünde bulundurulduğunda oldukça verimli bir yayın hayatı geçirdiğini göstermektedir.

[65] bk. Qasmi, *Molana Mohd. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought*, 104.

[66] Dayananda'nın yazmış olduğu Satyartha Prakasha adlı kitabının son bölümündeki İslam eleştirisi ve Nânevtevî'ye ait reddiye üzerine yapılmış doktora çalışması için bk. Güngör, *Dayananda'nın İslam'a Yönelttiği Eleştiriler ve Nânevtevî'nin Reddiyesi*.

[67] Kelime olarak *ilzâm*; gerektirmek, mecbur etmek ve susturmak anlamlarına gelir. Terim olarak ise, münazarada bir tarafın kuvvetli delil ve fikirlerle karşısındakini cevap veremeyecek duruma düşürüp susmaya mecbur etmesidir. Karşı tarafın, öne sürülen delilleri kendini bağlayıcı görüp susmasına ise *iltizâm* denir. Münazara veya cedelde kullanılan ilzâmî cevaplarda, meşhur olan mukaddimelerden yola çıkıldığı için vakıa uygunluk aranmaz. Maksat, hasmı susturmak ve ikna etmektir. Bu tür deliller, genelde *burhan*ın inceliğini kavrayamayacak olanlar (*avam*) için kullanılır. bk. Cemalüddin Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), "lezime: iltizâm", 7/498-499; Seyfuddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Ġâyetü'l-merâm*, thk. Hasan Mahmûd Abdullatîf (Kâhire: el-Cumhûriyyetü'l-Arabiyyeti'l-Müttehide el-Meclisü'l-Alâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü İhyâi Türâsi'l-İslâmiyye, 1971), 31; Esiruddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî, *Mantık İsagoci Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 74-75.

[68] Tahkîk, meseleyi delilleriyle ispat etmek anlamındadır. bk. Muhammed Ali Tânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn*, ed. Rafîk el-Acem (Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996), "tahkîk", 1/392; Ebherî, *İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, "tahkîk", 27.

3. Eserleri

Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, farklı ilmî alanlarda kitap ve risale türünde birçok eser kaleme almış çok yönlü bir müelliftir. Eserlerinin sayısı konusunda ihtilaf edilmiş, bunların 25 ila 75 arasında olduğu ifade edilmiştir.[69] Bazı konularda yazılmış birkaç risâlenin tek bir eser mi yoksa müstakil eserler olarak mı değerlendirileceği ihtilafın nedenini oluşturmaktadır. Eserlerini çoğunlukla Urdu dilinde veya Farsça kaleme almış olan Nânevtevî'nin telifâtı, muhtevaları esas alınarak şu şekilde tasnif edilebilir:

A) Tefsir

Esrâr-ı Ḳur'ânî: Eserde, bazı Kur'ân âyetleriyle ilgili Nânevtevî'ye yöneltilen sorulara kendisinin tefsir ve şerh şeklinde yazdığı cevaplar yer almaktadır. Bunlar arasında Kur'ân'ın son iki suresi "Muavvezeteyn"in tefsiri de bulunmaktadır. Eserin dili Farsçadır.[70]

B) Hadis

Nânevtevî'nin hadisle ilgili ilk büyük çalışması, hocası Ahmet Ali Sehârenpûrî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yapmakta olduğu ve bir nedenle ara vermek zorunda kaldığı hâşiyenin hocasının talebi üzerine tamamladığı kalan son birkaç ciltlik kısmıdır.[71] Bunun haricinde hadisle alakalı diğer çalışmalarının müstakil bir başlık altında değil de çeşitli konularda kaleme aldığı risâlelerinin içerisinde serpiştirilmiş halde olduğu görülür.[72] Özellikle *Hediyyetü'ş-Şî'a* adlı eserinin girişinde tenkit (*cerh ve ta'dîl*) usulüyle ilgili verdiği bilgiler çok kıymetli bulunmaktadır.[73]

C) Akaid, Kelâm ve Münâzara

1. *Taşfiyetü'l-'Aḳāid*: Aligarh üniversitesinin/ekolünün kurucusu Seyyid Ahmed Han, İslâmî konulardaki görüşlerini kendisi üzerine inşa ettiği on beş ilkesinin Nânevtevî tarafından değerlendirilmesini ister. Eser, Seyyid Ahmed Han'ın kelâmî tartışmalar barındıran bu sorularına Nânevtevî'nin cevaplarını içermektedir.[74] Eser ayrıca, *el-'Aḳīdetü'l-İslâmiyye (Şübehât ve rudûd)* ismiyle Arapçaya da çevrilmiş ve ilk baskısı 2013 yılında Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind yayınları tarafından gerçekleştirilmiştir.[75]

[69] bk. Rafiulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî", 21.

[70] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Esrâr-ı Ḳur'ânî* (Karaçi: Errahîm Akademi, ts.).

[71] bk. Nânevtevî, *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*, 56-58.

[72] Bu eserlerden bazıları şunlardır: *ed-Delîlü'l-muḥkem 'alâ ḳırâ'ati'l-Fâtiḥa li'l-mü'tem* (*Tevşîḳu'l-kelâm fi'l-inşâti ḫalfe'l-'imâm*), *el-Ḥaḳḳu'ş-Şarîh*, *İntibâhü'l-Mü'minîn*, *Ḳāsimu'l-'ulûm*, *Ferâ'id-i Ḳāsimiyye* (*Mecmû'u rasâ'ilihî*), *Taḥẓîru'n-nâs*.

[73] Hindistan'ın önemli hadis âlimlerinden Zafer Ahmed Tânevî (ö. 1974), Nânevtevî'nin *Hediyyetü'ş-Şî'a* adlı eserinin girişinde yaptığı açıklamalarından övgüyle söz etmektedir. Bu bilgiler ve Nânevtevî'nin hadis ilmine olan genel katkılarıyla ilgili bk. Muhammed Esced Kāsımî Nedvî - Fîrûz Ahter Nedvî (ed.), "Huccetü'l-İslâm Mevlânâ Muhammed Kāsım en-Nânevtevî Hıdmet Hadîs ki Nümâyân Gô Şe", *Hindustan aur İlmi Hadîs Têravîn aur Çôdavîn Sedî Hicrî me* (Muzafferpûr: Merkezü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan Ali el-Hüseynî en-Nedvî, 2012), 363-376.

[74] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Taşfiyetü'l-'Aḳāid*, thk. Hakîm Fahrulislâm (Diyobend-Sehâranpûr: Mecmau'l-Fikru'l-Kāsımiyyü'd-Düvelî, 2021).

[75] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *el-'Aḳīdetü'l-İslâmiyye (Şübehât ve rudûd)*, çev. Muhammed Sâcid el- →

2. *Ḥuccetü'l-İslâm*: Bu eser, Nânevtevî'nin kelâmî düşüncesinin âdeta bir özeti niteliğindedir. Urdu dilinde kaleme alınan eserin birçok baskısı yapılmıştır. Önemine binaen Muhammed Sâcid el-Kāsımî tarafından Arapçaya da çevrilmiştir. Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind yayınları tarafından 2006 yılında ilk baskısı yapılan bu Arapça nüsha, 182 sayfadan müteşekkildir.[76]

3. *Taḳrîr-i Dilpeẕîr* (*Muḥâḍara fî felsefeti'l-İslâm/el-Muḥâḍaratü'l-'âsiratü li'l-ḳalb*): Nânevtevî'nin kelâmî tartışmalar hususunda çerçevesi en geniş fakat yarım kalmış çalışmasıdır. Bu eserinde Nânevtevî, ilmî ve aklî deliller yoluyla İslâm düşüncesini açıklamanın gayretindedir. Urdu dilinde yazılmış ve 328 sayfadan oluşan eser, Nânevtevî'nin başyapıtı olarak kabul görmektedir. Birçok baskısı yapılan eserin, onun kelâmî düşüncesini en iyi temsil ettiği ifade edilmektedir.[77]

4. *İntiṣâru'l-İslâm* (*Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm*): Eserin kaleme alındığı dönemde Hindu reformist Dayananda Sarasvati, İslâm'a türlü eleştiriler yöneltmiş ve bu eleştiriler İngilizlerin de desteğiyle revaç bulmaya başlamıştır. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, yaşadığı bölgedeki Müslümanlar tarafından Dayananda'nın bu eleştirileri bağlamında onunla münazaraya davet edilir. O, hasta olmasına rağmen münazara için belirlenen yere gelir; fakat Dayananda'dan kaynaklı nedenlerle bu münazara gerçekleşemez. Bunun üzerine Nânevtevî, ortaya atılan şüpheleri giderme adına gündeme getirilen iddiaları on madde altında bir araya getirerek yazılı bir risaleyle cevap vermeye karar verir. Urdu dilinde yazılmış ve daha sonraları kitaplaştırılmış olan bu on maddelik risaleye on birinci olarak, Nânevtevî'nin bir sonraki maddede tanıtılacak olan *Ḳıble Nümâ* isimli eserinin derin felsefî açıklamalar içeren kısımları çıkarılarak daha kolay anlaşılan ilk bölümü ilave edilir. Birçok kez Urdu diliyle basılan eser, *Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm* adı altında Muhammed Sâcid el-Kāsımî tarafından Arapçaya da çevrilir. İlk baskısı 2011 yılında Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind tarafından yapılan bu eserin Urdu dili nüshası 52 sayfa, Arapça tercümesi ise 140 sayfadan oluşmaktadır. Eser İngilizceye de çevrilmiştir.[78]

5. *Ḳıble Nümâ*: İbadet ederken Kâbe'ye yönelmeleri nedeniyle Müslümanları *putperest* olarak niteleyen Hindu reformist Dayananda'ya yanıt olarak yazılmıştır. Eserde; monoteizm, politeizm, *itticâh* (bir yöne yönelme) ve *mevcûdiyet/huzûr* (tanrının herhangi bir yerde veya her mekânda hazır bulunması) metafiziği hususlarında zengin tartışmalar bulunmaktadır. Tarihî olarak henüz yeni görülen Hindu-Müslüman polemikleri hususunda Müslüman bir âlim tarafından kaleme alınmış

→

Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2013).

[76] bk. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḥuccetü'l-İslâm (Urdu)*, thk. Hakîm Fahrulislâm (Diyobend-Sehâranpûr: Mecmau'l-Fikru'l-İslâmiyyü'd-Düvelî, 2019); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḥuccetü'l-İslâm (Arapça)*, çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2006).

[77] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Taḳrîr-i Dilpeẕîr* (Diyobend-Sehâranpûr: Kütüphane A'zâziye, ts.).

[78] bk. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *İntiṣâru'l-İslâm* (Ârâmbâğ-Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphâne, ts.); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm (İntiṣâru'l-İslâm & Ḳıble Nümâ)*, çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011); Muḥammad Qāsim Nānautavī, *The Irrecusable Answers (English Translation of Intiṣār al-Islām)*, thk. Ishtiyāq Aḥmad, çev. Anwar Aziz Usmani (Deoband: Hujjat al-Islam Academy, 2020).

ilk önemli teliftir. Dörtte birlik bölümü çoğunlukla herkes tarafından anlaşılabilecek açıklamalar içeren eserin dörtte üçlük bölümü ise sadece konunun uzmanları tarafından kavranabilecek türden yoğun mantıkî/felsefî açıklamalar içermektedir. Eserin derin felsefî açıklamalar içermeyen ilk kısmının Arapçaya çevrilerek *İntişâru'l-İslâm* adlı eserin Arapça çevirisinin (*Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm*) sonuna eklendiğine yukarıda değinilmişti. İlk baskısı 1314/1897 yılında yapılmış olan eser Urdu dilinde kaleme alınmış olup 65 ve 90 sayfadan müteşekkil farklı baskıları mevcuttur.[79]

6. *Güftügûî Meẕhebî* ve *Mübâḥaşe Şâh Cihânpûr* (*Muḥâverât fi'd-dîn*): Birbirini müteakip iki farklı yılda (1876, 1877) Müslümanlar, Hindular ve Hıristiyanlar arasında halka açık yapılan üç yönlü tartışmaları ihtiva eden iki ayrı eserdir. Nânevtevî, her inanç ve uyruktan halka açık bu münazaralarda, Hıristiyanlık ve Hinduizm'e karşı çeşitli argümanlar dile getirmekte ve İslâm'ı savunmaktadır. Asılları Urdu dilinde yazılmış olan bu iki eser, M. Sâcid el-Kāsımî tarafından Arapçaya da tercüme edilerek *Muḥâverât fi'd-dîn* adı altında tek kitap halinde tertip edilmiştir. Hem Urdu hem de Arapça dillerinde birçok baskısı yapılan eserin Arapça ilk baskısı, 220 sayfa olarak Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind yayınlarından 2011 yılında çıkmıştır.[80]

7. *Âb-ı Ḥayât*: Eser Urdu dilinde kaleme alınmış olup Peygamberlerin ölüm sonrası yaşamlarının tasdikini Hz. Muhammed (sav) örneğiyle konu edinmektedir. Birçok kez basılan ve yaklaşık 260 sayfa olan eser, Nânevtevî'ye ait kitaplar içerisinde en zor anlaşılanı olarak gösterilir.[81]

8. *el-Ecvibetü'l-kâmile fi'l-es'ileti'l-ḫâmile*: Urdu dilinde kaleme alınmış olup Şîa mezhebine mensup olduğunu ifade eden bir Müslümanın sorduğu altı ayrı sorunun Nânevtevî tarafından verilen yanıtlarını ihtiva etmektedir.[82]

9. *Cevâb-ı Türkî bi Türkî* (*el-Cevâbü'l-müfḥim/Berâhînü Ḳāsımiyye*): Hindu reformist Dayananda Sarasvati'nin kurucusu olduğu Arya Samaj'ın *Arya Samajar* adlı yayın organında 1879 senesinde neşredilen İslâm'a yönelik reddiyelere cevap mahiyetindedir. Eseri, Nânevtevî'nin talebelerinden Abdülaliy, hocasının aynı konulara dair daha önce yapmış olduğu açıklamalarından hareketle kendisi kaleme almış olup 60 sayfadan müteşekkildir.[83] Dârululûm Diyobend'in hocalarından olan İştiyâk Ahmed ed-Diyobendî, daha anlaşılabilir olması için eser üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunmuş ve açıklamaları belirli konu başlıkları altında toplamıştır. Eserin 160 sayfadan müteşekkil bu yeni formatı *Berâhînü Ḳāsımiyye* adıyla yeniden

[79] bk. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḳıble Nümâ* (Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1315); Nânevtevî, *Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm (İntişâru'l-İslâm & Ḳıble Nümâ)*.

[80] bk. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Güftügûî Meẕhebî* (Ârâmbâğ-Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphâne, ts.); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Mübâḥaşe-i Şâh Cihânpûr* (Diyobend/el-Hind: Huccetü'l-İslâm Akademi, 2017); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Muḥâverât fi'd-dîn (Güftügûî Meẕhebî & Mübâḥaşe Şâh Cihânpûr)*, çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî (Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011).

[81] bk. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *ʾÂb-ı Ḥayât* (Dehli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1323).

[82] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *el-Ecvibetü'l-kâmile fi'l-es'ileti'l-ḫâmile (Bûde Suvâlûn ke Kâmil Cevâbât)* (Sergooda: İdâre Gülistân Ehl-i Sünnet, ts.).

[83] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Cevâb-ı Türkî bi Türkî*, ed. Abdülaliy (Diyobend: Matbaa Kāsımî, ts.).

yayınlanmıştır.

10. *Ecvibe-i Erbaʿîn*: Şiîlerin Ehl-i sünnet'e itiraz amaçlı sordukları kırk sorunun yanıtlarını içeren bir eser olup iki büyük ciltten müteşekkildir. Eserin ilk cildinin muhtevası, her sorunun biri Nânevtevî tarafından diğeri ise Ambehta'lı Mevlâna Abdullah tarafından yazılan iki ayrı cevabını içermektedir. İkinci cilt ise sadece Nânevtevî'nin kaleminden çıkmıştır.[84]

11. *Hediyyetü'ş-Şîʿa* (*fi'r-reddi ʿalâ ʿakā'idihimi'l-bâtıla*): Urdu dilinde olan eser, Şia tarafından gündeme getirilen hemen bütün tartışmalı konuları ihtiva eden ansiklopedik tarzda bir kitaptır. İlk olarak 1284/1867 yılında tab edilmiş olan eser İngilizceye de tercüme edilmiştir. Eserin birçok farklı baskısı mevcuttur.[85]

12. *İntibâhü'l-Mü'minîn* (*Ek Şîʿî Muġālete ka Ḥal*): Hz. Ali tarafından halifelerle ilgili olarak rivayet edilen *Mişkâtü'l-Meṣâbiḥ* hadisi ile ilgili iki risaleyi ihtiva etmektedir. Eserin dili Farsça olup Muhammed Yûsuf Ludhiyânvî tarafından Urdu diline de tercüme edilmiştir.[86]

13. *Taḥẕîru'n-nâs*: Bu, Nânevtevî'nin yazdığı ve üzerinde en fazla tartışma yapılan eserdir. Kitapta, İbn Abbas rivayetiyle gelen "Yedi arz vardır. Onların her birinde sizlerin peygamberi gibi peygamber, (...) bulunur."[87] hadisi ele alınarak bu temel üzerinden "*ḫatmü'n-nübüvve* (peygamberliğin sona ermesi)" konusu değerlendirilmektedir. Fakat çok ince tartışmalar içeren bu konudaki açıklamalar, çoğu kişi tarafından yeterince anlaşılamayınca kendisini tekfir etme derecesinde şiddetli itirazlara yol açmıştır. Nânevtevî de bu itirazları, "*Maḥẕûrât-ı ʿaşera*" başlığı altında cevaplayıp neşretmiştir. Neşredilmemiş bazı cevaplarının ise Meerut bölgesinde yer alan Phalavda'da Mevlâna Abdülmuğni'ye ait kişisel kütüphanede muhafaza edildiği söylenmektedir.[88]

14. *Münâẓara-i ʿAcîbe*: Nânevtevî'nin yukarıda tanıtılan *Taḥẕîru'n-nâs* isimli eserine ilmî sorular formatında yöneltilen on itiraza kendisinin vermiş olduğu cevapları ihtiva etmektedir. Urdu dilinde yazılmış olan eserin muhtelif baskıları mevcuttur.[89]

D) Fıkıh

1. *ed-Delîlü'l-muḥkem ʿalâ ḳırâ'ati'l-Fâtiḥa li'l-mü'tem* (*Tevṣîḳu'l-kelâm fi'l-inṣâti ḫalfe'l-'imâm*): Bir imama uyarak arkasında namaz kılan kişiye kıraatin farz olup olmadığına dair tartışmaları ihtiva etmektedir. Urdu dilinde kaleme alınmış

[84] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ecvibe-i Erbaʿîn*, thk. Abdullah en-Nasârî (Gucrânvâle: İdâre Neşru İşâat Medresei Nusretü'l-Ulûm, 1992).

[85] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Hediyyetü'ş-Şîʿa* (Lahor: Nu'mânî Kütüphânei Hak Sîret, 1977).

[86] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *İntibâhü'l-Mü'minîn (Ek Şîʿî Muġālete ka Ḥal)*, çev. Muhammed Yusuf Ludhiyânvî, ts.

[87] Ebûbekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, *Kitâbü'l-esmâ' ve'ṣ-ṣıfât*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, ts.), 363; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîrü'ṭ-Ṭaberî (Câmiʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Ḳur'ân)*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 23/78.

[88] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Taḥẕîru'n-nâs* (Gucrânvâle: İdâra'l-Azîz, 2001).

[89] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Münâẓara-i ʿAcîbe*, ed. Hüseyin Ahmed Necîb (Karaçi: Mektebe Kāsımü'l-Ulûm, 1978).

ve 16 sayfadan müteşekkil küçük bir risaledir. Eser birçok kez basılmıştır.[90]

2. *Tuḥfe-i Laḥmiyye*: Eserde, kendileri çoğunlukla *vejetaryen* veya *lakto-vejetaryen*[91] olarak kabul eden Hindular tarafından eleştirilen *et ile beslenme* (carnivore diyeti) ele alınmakta ve aslında bu diyetin insan tabiatına daha uygun olduğu ispatlanmaya çalışılmaktadır. Birçok baskısı yapılan eser Urdu dilindedir.[92]

3. *Mesâbîḥu't-terâvîḥ*: Teravih namazının şer'an yirmi rekât olduğunu konu edinen eser, bu hususla ilgili son derece felsefî açıklamalar ihtiva etmektedir. Yazım dili Farsça olan ve 107 sayfadan oluşan eser,[93] İştiyâk Ahmed ed-Diyobendî tarafından Urdu diline tercüme edilerek *Envâru'l-Mesâbîḥ* adıyla yayınlanmıştır.[94]

4. *Esrâru'ṭ-Ṭahârah*: Temizlik (tahâret) hususunu ele alan bir risaledir.[95]

5. *Aḥkâmü'l-Cum'a*: Nânevtevî'ye ait *Füyûżi Kāsımiyye* (*Mecmû'u rasâ'ilihî*) gibi çeşitli risalelerinin dercedildiği çalışmalarda yer alan cuma namazıyla ilgili kısımların çıkarılıp müstakil olarak basılmasıyla oluşturulmuş toplam 24 sayfalık küçük bir eserdir.[96]

E) Edebiyat, Şiir.

Ḳaṣâ'id-i Ḳāsimî (*Dîvânü şi'rihi'l-'Urdiyye ve'l-Fârisiyye ve'l-'Arabiyye*): Nânevtevî'nin Urdu, Farsça ve Arapça kaleme almış olduğu şiirlerini ihtiva eden dîvânıdır. Birçok baskısı yapılmıştır.[97]

F) Tasavvuf ve İslâm Felsefesi

1. *Mekâtîbî Ḳāsımî*: Nânevtevî tarafından tezkiye ve ihsan (tasavvuf) konularında yazılan çeşitli risalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir eserdir. Yazım dili Farsça olan bu eser birçok kez basılmıştır.[98]

2. *Cemâl-ı Ḳāsimî* (*Risâletün 'ilmiyye*): İki ayrı risaleden oluşmaktadır. Bunlardan ilki "Vahdet-i Vücûd ve Peygamberlerin Ölümden Sonraki Hayatı"nı konu edinmekte; ikincisi ise "Ölülerin Duyma Yetisi" hususunu ele almaktadır. Urdu dilinde kaleme alınmıştır.[99]

G) Müteferrik Meseleler İçeren Diğer Eserleri

1. *Ferâ'id-i Ḳāsimiyye* (*Mecmû'u rasâ'ilihî*): Nânevtevî'nin muhtelif konulara dair yazdığı risalelerinin Seyyid Abdülğani tarafından bir araya toplanmasıyla oluşturulmuş bir eserdir. Nesîm Ahmed Ferîdî'nin mukaddimesiyle 1400/1980

[90] Nânevtevî, *ed-Delîlü'l-muḥkem*.
[91] Bitkilerin yanı sıra süt ürünlerinin de serbest olduğu beslenme türü.
[92] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Tuḥfe-i Laḥmiyye* (Diyobend: Dâru'l-Ulûm Diyobend, ts.); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Goşt Ḫorî Câ'iz yâ Nâcâ'iz (Tuḥfe-i Laḥmiyye)* (Behâvelpûr: Dâru'l-Besâir, ts.).
[93] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Mesâbîḥu't-terâvîḥ* (Mîret: Matbaa Zıyâî, ts.).
[94] İştiyâk Ahmed ed-Diyobendî, *Envâru'l-Mesâbîḥ* (Diyobend: İdâre Neşru İşâat Dâru'l-Ulûm Diyobend, ts.).
[95] bk. Rafîulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî," 83–84.
[96] bk. Rafîulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî," 35.
[97] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḳaṣâ'id-i Ḳāsimî* (Dehli/Delhi: Kütüphâne Reşidiyye, 1360); Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḳaṣâ'id-i Ḳāsimî*, thk. Nedîm Ahmed en-Nesârî (Diyobend: Huccetü'l-İslâm Akademi, 2021).
[98] bk. Rafîulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî," 68–69.
[99] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Cemâl-ı Ḳāsimî* (Behâvelpûr: Dâru'l-Besâir, ts.).

yılında 242 sayfa olarak tabedilmiştir.[100]

2. *Leṭâ'if-i Ḳāsimiyye*: Çeşitli konularda yazılmış dokuz risaleden oluşan bir koleksiyondur. Dili Farsçadır. Muhammed Fazlurrahmân ve Muhahammed İlyâs'ın tahkikiyle Muhammed Abdülehad gözetiminde yayına hazırlanmıştır. Farklı baskıları mevcuttur.[101]

3. *Ḳāsimu'l-ʿulûm*: Nânevtevî tarafından asrının âlimlerine gönderilen çeşitli hususlarda ve risale şeklinde ondan fazla cevabî mektubu ihtiva etmektedir. Asılları Farsça olmakla birlikte bunların tamamı, Prof. Dr. Muhammed Envârulhasan Şeyırkûtî tarafından 1977'de bir giriş ve ihtiyaç duyulan yerlerin açıklamalarıyla birlikte Urdu diline tercüme edilerek *Envâru'n-nücûm* adıyla yayınlanmıştır.[102]

4. *Füyûżi Kāsımiyye* (*Mecmûʿu rasâ'ilihî*): Muhtelif mevzulara dair yazılmış on beş risaleden oluşan bir koleksiyonu içermektedir. Bu risalelerden bazıları Farsça bazıları ise Urdu dilindedir.[103]

5. *el-Ḥaḳḳu'ṣ-Ṣarîh*: Farsça bir risale olup Nânevtevî'nin çeşitli konularda yazdığı açıklamalardan oluşmaktadır. İlk yazı, teravih namazının rekât sayısı konusunda yazılmıştır.[104]

Sonuç

19. yüzyıla; sömürgeci modernitenin insan ve topluma dair -tarih, din, bilim, kültür ve siyaset gibi- hemen her şeyi modern bilim, rasyonalizm ve ampirizm gibi yeni araçlarla dönüştürüp yeniden yapılandırdığı ve böylece yeni paradigmaların oluştuğu bir yüzyıl denebilir. Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, işte böyle bir dönemde Hint diyarında Ehl-i sünnet ekolünün önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Onun, farklı görüşlere sahip diğer birçok Müslüman âlimle birlikte, bir paradigma değişikliğine ve İslâmî geleneğin entelektüel yeniden yapılanmasına ciddî katkı sunduğu görülür.

Nânevtevî, doğulu ve batılı birçok uzman tarafından sadece Hint diyarının değil Asya kıtasının tamamının en önemli modern İslâm ilahiyat okullarından biri olarak gösterilen Diyobend'in kuruluşuna yaptığı merkezî katkıyla tanınmaktadır. Buna rağmen onun çalışmalarının entelektüel boyuttaki diğer yönlerinin, özellikle çağdaş kelâmî yorumlarının yanı sıra Hindular ve Hristiyanlarla yaptığı dinler arası polemiklerinin daha az bilindiği görülmektedir. Nânevtevî'nin eserlerindeki muhtevâ göz önüne alındığında, onun naklî ve aklî ilimlere derin vukûfiyetinin yanı sıra tasavvufî meşrebinin de kendisinin yaptığı çalışmalara usul yönünden katkı sun-

[100] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ferâ'id-i Ḳāsimiyye*, ed. Seyyid Abdülğani Pehlâudiy (Dehli/Delhi: İdâre Edebiyâtı Deli, 1980).

[101] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Leṭâ'if-i Ḳāsimiyye*, ed. Muhammed Abdülehad (Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1326).

[102] Muhammed Kāsım en-Nânevtevî, *Ḳāsimu'l-ʿulûm (Envâru'n-nücûm)*, çev. Muhammed Envarulhasan Şeyırkûtî (Lahor: Nâşirân Kur'ân, 1974).

[103] bk. Rafîulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî," 54-56.

[104] bk. Rafîulmahmûd, "İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî," 31.

duğu söylenebilir. Gerek İslâm harici unsurlar olan Hristiyan ve Hindularla münazaralarında gerekse İslâm çerçevesinde gördüğü Ehl-i bidat fırka ve oluşumlara karşı açıklamalarında itidal çizgisini hep koruması, fıtrî yapısıyla birlikte bu züht ve takva hayatının ona sunduğu katkılar olarak da yorumlanabilir.

Nânevtevî'nin eğitimini hem o dönem Hint'te etkisi hâlâ devam eden *Ders-i Nizâmî* müfredatıyla yetişen hocalardan hem de İngiliz kökenli üniversite olan Delhi Koleji'nden alması, kendisinin doğu ve batı ilmî geleneklerini yakinen tanımasına fırsat sunmuştur. Bu durum da onu; Delhi Koleji-Memlûkülaliyy, Veliyyullah ve İmdâdullah şeklinde özetlenebilecek olan ve beyan, burhan ve irfan şeklinde tavsif edilen üç ayrı ilmî geleneğin yanı sıra batı ilmî metodolojisini de kendisinde toplayan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkarmaktadır. Nânevtevî'nin gerek eserlerinde gerek farklı din mensuplarıyla yaptığı münazaralarda gerekse kurmuş olduğu Dârululûm Diyobend adlı eğitim müessesesinde fark edilen özgünlük, onda bulunan bu özelliğin sonucu olsa gerektir. Nânevtevî'nin ilmî açıklamalarında; hikmetle öğüt, insafla yaklaşma, akılcı kelâmî metot, modern ilimlere özen gösterme şeklinde özetlenebilecek dört prensipli bir usul dikkati çeker. Onun takip ettiği bu yöntem, Müslümanlar arasında ayrışmanın yoğun olarak gözlemlendiği günümüz dünyasında birlikteliği teşvik etme adına daha anlamlı durmaktadır. Nânevtevî'nin İslâmı yaşama ve yaşatma noktasındaki gayretinin ise sadece teorik boyutta değil fiilî boyutta da olduğu, dönemin sömürgeci iktidarı İngilizlerle girişilen mücadeleye sunduğu katkıyla anlaşılmaktadır.

Hocaları tarafından fıtrî olarak üstün bir zekâ ve algılama kapasitesine sahip olduğu belirtilen Nânevtevî'nin, ele aldığı konuları açıklarken mantıkî önermelerin yanı sıra benzerine başka kaynaklarda pek rastlanılmayan somut örneklemeler yapması ve bunu özellikle soyut konuların açıklanması hususunda maharetle kullanması takdire şayandır. Bu mantıkî önermeler ve örneklendirmeler; ateist, deist veya agnostist fraksiyonlar tarafından İslâm'a yöneltilen eleştirilere cevap sadedinde öteden beri oluşmakta olan bilgi havuzuna özgün bir katkı sunabilecek niteliktedir.

Burada şunu da vurgulamak gerekir ki, o dönemde İslâm'a yöneltilen eleştiriler İngiliz yeniden yapılandırmacılığının ortaya çıkardığı krizlerle doğrudan ilintilidir. Zira Nânevtevî'nin yaşadığı çağda irtidat ettirme veya dinî yeniden yorumlama şeklinde tezahür eden bu iki boyutlu teolojik temelli krize Müslümanların yaklaşım yöntemi, İslâmî düşüncenin kendi dahilî bünyesinde gelenek-modernizm mücadelesine sebebiyet vermiştir. Geleneği, Nânevtevî ve onun öncülüğünde kurulan Diyobend ekolü temsil ederken modernist tarafı ise Sir Seyyid Ahmed Hân ve kurmuş olduğu Aligarh Üniversitesi oluşturmuştur. Modernist ekol çözüm olarak; çağdaş rasyonel bir akıl ve modern bilimin ışığında İslâm dininin entelektüel mirasının (gelenek) yeniden yorumlanmasını savunurken Nânevtevî ve arkadaşları ise bu mirasın temel olması nedeniyle aynen korunarak esas alınmasını, ancak çözüm önerilerinde bu temel üzerinden hareketle daha rasyonel bir aklın, bilimin ve somut örneklendirmelerin kullanılmasını öngörmüşlerdir. Bu nedenle olsa gerek, konuları rasyonel örneklerle açıklama yaklaşımı Nânevtevî'nin hemen her eserinde dikkatleri çekmektedir. Dârululûm-i Nedvetü'l-ulemâ okulu ise daha orta bir yol

takip etmiştir.

Mezhep tercihi noktasında ise Nânevtevî'nin fıkıh ve hadise dair çalışmalarında Hanefî vurgusu daha yoğun olmakla birlikte akâid ve kelâma dair çalışmalarında Ehl-i sünnet üst kimliğinin tercih edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bağlamda Ehl-i sünnetin iki önemli okulunu oluşturan Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik'ten Mâtürîdîyye'nin öncelendiği ancak *cem* ve *tevfîk* usulü tercih edilerek her iki ekolün görüşlerinin Ehl-i sünnet şemsiyesi altında mezcedilmeye gayret edildiği görülmektedir. Kendilerini Muhammed Kāsım en-Nânevtevî'nin görüşlerinin (Kāsımî düşünce) takipçisi olarak gören Diyobend uleması tarafından bu çizgi çoğunlukla korunmaya çalışılsa da süreç içerisinde yer yer Eş'arîliğe veya Ehl-i hadis çizgisine meyledildiği söylenebilir.

Bu makalede; Nânevtevî'nin kelâmcı ve reddiyeci kimliğine yer verilmekle birlikte onun genel yaşamı, entelektüel geçmişi, faaliyetleri ve çeşitli eserleri de kısaca tanıtılmıştır. Bu açıklamalar, bugüne kadar yeterince incelenmemiş önemli ve etkili bir entelektüel figürü tanıtsa da bunların, onun çalışmalarının modern dünyada İslâm geleneğinin sürekliliği ve dönüşümü hakkında daha geniş sonuçlar çıkarmamıza olanak tanıyıp tanımadığı, şayet olanak tanıyor ise bunların muhtevası ve metodolojisinin neler olacağı noktalarında eksik kalmaktadır. Dolayısıyla bir makalenin kapsam sınırlarının çok ötesinde olan bu hususlarla ilgili yapılacak yüksek lisans ve özellikle doktora düzeyindeki çalışmalar, sömürgeci modernitenin Müslüman düşüncede neleri yapılandırmaya çalıştığı hususlarına kapı aralayacak ve orijinal yorumlar noktasında İslâm düşünce dünyasına katkı sunacaktır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Artificial Intelligence Statement / Yapay Zeka Beyanı: Advice has been sought on the appropriate approach to follow to ensure there were no similarities when reconstructing certain passages relating to Nânevtevî's life./ Nânevtevî'nin hayatıyla ilgili bazı cümlelerin yeniden oluşturulması aşama-sında benzerlik olmaması için nasıl bir yol takip edilmesinin uygun olacağı nokta-sında destek alınmıştır.

Kaynakça

Alumtharammal, Anas Chakrathody. "Hindistan'daki Ünlü İslami Eğitim Merkezlerinin Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodları". *Academic Platform* 5/1 (2021), 1-23.

Âmidî, Seyfuddîn Ali b. Muhammed. *Ġāyetü'l-merâm fî ʿilmi'l-kelâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdullatîif. Kâhire: el-Cumhûriyyetü'l-Arabiyyeti'l-Müttehide el-Meclisü'l-Alâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü İhyâi Türâsi'l-İslâmiyye, 1971.

Aydın, Fuat. "İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed B. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd `Ale`l-Yehûd Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma". *darulfunun ilahiyat* 31/2 (2020), 299-353. https://doi.org/10.26650/di.2020.31.2.0004

Baloch, Fehmida. *Hint Alt Kıtasında Hanefi Mezhebine Mensup İki Dini Hareket: Diyobendilik ve Barelvilik*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.

Beyhakī, Ebûbekr Ahmed b. Hüseyin. *Kitâbü'l-esmâ' ve'ṣ-ṣıfât*. thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, ts.

Birışık, Abdulhamit. "Medrese". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Ağustos 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *eṣ-Ṣıḥâḥ (Tâcü'l-luġa ve ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye)*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1990.

Diyobendî, İştiyâk Ahmed. *Envâru'l-Mesâbîḥ*. Diyobend: İdâre Neşru İşâat Dâru'l-Ulûm Diyobend, ts.

Ebherî, Esiruddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî. *Mantık İsagoci Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü*. çev. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.

Faruqi, Nisar Ahmad. "İmdâdullah Tehânevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/222-224. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Gîlânî, Seyyid Menâzır Ahsen. *Sevâniḥ-i Ḳāsimî*. 3 Cilt. Lahor: Mektebeyi Rahmâniyye, 1373.

Güngör, Celâlettin. *Sömürgeden Ulusa Hint Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2001.

Güngör, Fatih. *Hindu Milliyetçiliğinin İlham Kaynağı Dayananda'nın İslam'a Yönelttiği Eleştiriler ve Nânevtevî'nin Reddiyesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Güngör, Fatih. "İ'tikâden Hanefî Mâtürîdîliğin Daha Görünür Olduğu Osmanlı'da Eş'arî-Mâtürîdî Görüşlerin Mezcedilmesi: Şeyhî Örneği". *Osmanlı'da Hanefilik - Mâtürîdîlik*. ed. Ömer Faruk Akpınar. 81-96. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.

Hân, Seyyid Ahmed. *Âṣâru'ṣ-ṣanâdîd*. Münşi Neval Kişor, ts.

Hân, Zaferulislâm. *Ḥareketü'l-ḳavmiyyeti'l-Hindûsiyye*. EdrakMU, 2022.

Haneef, Chundunnummal Muhammad. *Bir Hindu Akımı Olan Arya Samaj ile Müslümanlar Arasındaki Dinî Diyalog ve Tartışmalar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Hatipoğlu, İbrahim. *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2020.

İbn Manzûr, Cemalüddin Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-ʿArab*. 10 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Jones, Constance A. - Ryan, James D. *Encyclopedia of Hinduism*. New York: Facts On File, 2007.

Kamer, Sâkıb. "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve cühûdühû fî taḥrîri'l-Hind". *Cühûdü'l-İmâm en-Nânevtevî fî ʿilmi'l-ḥadîṣ ve riyâdetü'l-ḥareketi't-taʿlîmiyyeti fi'l-Hind*. 203-342. Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 1. Basım, 2015.

Kāsımî, Muhammed Nûşâd en-Nûrî. *Mevḳıfü'l-imâm en-Nânevtevî ʿani'l-ḳazâya'l-ḥilâfiyye beyne's-Sünneti ve'ṣ-Ṣîʿa*. Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2020.

Khan, Alam. "Hint Altkıtasında Yer Alan Medreselerin Nebevî Sünnete Hizmetteki Rolü: Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-Ulemâ Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 (Haziran 2021), 165-178. https://doi.org/10.32950/rteuifd.891911

Marx, Karl - Engels, Frederick. *Sömürgecilik Üzerine*. çev. Selâhattin Hilâv. Ankara: Gerçek yayınevi, 1. Basım, 1966.

Meriç, Cemil. *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1996.

Meriç, Cemil. *Jurnal*. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 23. Basım, 2013.

Mubashir, Bibi Samia. *Tebliğ Cemaati'nin Afganistan'daki Faaliyetleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Muhammed Tayyib. *ʿUlemâ'u Diyûbend itticâhühümü'd-dînî ve mizâcühümü'l-meẕhebî*. çev. Nûr Âlim Halîl el-Emînî. Diyobend-el-Hind: el-Câmiatü'l-İslâmiyye: Dâru'l-Ulûm, 2. Basım, 2012.

Naeem, Fuad S. *Interreligious Debates, Rational Theology, and the ʿulamaʾ in the Public Sphere: Muḥammad Qāsım Nānautvī and the Making Of Modern Islam in South Asia*. Washington, DC: Georgetown University, Doktora Tezi, 2015.

Nānautavī, Muḥammad Qāsim. *The Irrecusable Answers (English Translation of Intiṣār al-Islām)*. çev. Anwar Aziz Usmani. thk. Ishtiyāq Aḥmad. Deoband: Hujjat al-Islam Academy, 2020.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Cemâl-ı Ḳâsimî*. Behâvelpûr: Dâru'l-Besâir, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Cevâb-ı Türkî bi Türkî*. ed. Abdülaliy. Diyobend: Matbaa Kâsımî, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ecvibe-i Erbaʿîn*. thk. Abdullah en-Nasârî. 2 Cilt. Gucrânvâle: İdâre Neşru İşâat Medresei Nusretü'l-Ulûm, 2. Basım, 1992.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *ed-Delîlü'l-muḥkem ʿalâ ḳırâ'ati'l-Fâtiḥa li'l-mü'tem*. Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1308.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *el-Ecvibetü'l-kâmile fi'l-es'ileti'l-ḥâmile (Bûde Suvâlûn ke Kâmil Cevâbât)*. Sergooda: İdâre Gülistân Ehl-i Sünnet, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *el-ʿAḳîdetü'l-İslâmiyye (Şübehât ve rudûd)*. çev. Muhammed Sâcid el-Kâsımî. Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2013.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Esrâr-ı Ḳurʾânî*. Karaçi: Errahîm Akademi, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ferâ'id-i Ḳâsimiyye*. ed. Seyyid Abdülğani Pehlâudiy. Dehli/Delhi: İdâre Edebiyâtı Deli, 1980.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Goşt Ḫorî Câ'iz yâ Nâcâ'iz (Tuḥfe-i Laḥmiyye)*. Behâvelpûr: Dâru'l-Besâir, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Güftügûî Meẕhebî*. Ârâmbâğ-Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphâne, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım en-. *Hediyyetü'ş-Şîʿa*. Lahor: Nu'mânî Kütüphânei Hak Sîret, 1977.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḥuccetü'l-İslâm (Arapça)*. çev. Muhammed Sâcid el-Kâsımî. Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2006.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḥuccetü'l-İslâm (Urdu)*. thk. Hakîm Fahrulislâm. Diyobend-Sehâranpûr: Mecmau'l-Fikru'l-İslâmiyyü'd-Düvelî, 2019.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *İntibâhü'l-Mü'minîn (Ek Şîʿî Muġâlete ka Ḥal)*. çev. Muhammed Yusuf Ludhiyânvî, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *İntiṣâru'l-İslâm*. Ârâmbâğ-Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphâne, ts.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḳaṣâ'id-i Ḳâsimî*. Dehli/Delhi: Kütüphâne Reşidiyye, 1360.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḳaṣâ'id-i Ḳâsimî*. thk. Nedîm Ahmed en-Nesârî. Diyobend: Huccetü'l-İslâm Akademi, 2021.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḳâsimu'l-ʿulûm (Envâru'n-nücûm)*. çev. Muhammed Envarulhasan Şeyırkûtî. Lahor: Nâşirân Kur'ân, 1974.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Ḳıble Nümâ*. Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1315.

Nânevtevî, Muhammed Kâsım. *Leṭâ'if-i Ḳâsimiyye*. ed. Muhammed Abdülehad. Dihli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1326.

Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Mesâbîḥu't-terâvîḥ*. Mîret: Matbaa Zıyâî, ts.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Muḥâverât fi'd-dîn (Güftügûî Meẕhebî & Mübâḥaṯe Şâh Cihânpûr)*. çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî. Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 1. Basım, 2011.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Mübâḥaṯe-i Şâh Cihânpûr*. Diyobend/el-Hind: Huccetü'l-İslâm Akademi, 2017.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Münâẓara-i ʿAcîbe*. ed. Hüseyin Ahmed Necîb. Karaçi: Mektebe Kāsımü'l-Ulûm, 1978.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Rudûdun ʿalâ iʿtirâżâtin müveccehetin ile'l-İslâm (İntiṣâru'l-İslâm & Ḳıble Nümâ)*. çev. Muhammed Sâcid el-Kāsımî. Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 2011.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Taḥẕîru'n-nâs*. Gucrânvâle: İdâra'l-Azîz, 2001.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Taḳrîr-i Dilpeẕîr*. Diyobend-Sehâranpûr: Kütüphane A'zâziye, ts.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Taṣfiyetü'l-ʿAḳāid*. thk. Hakîm Fahrulislâm. Diyobend-Sehâranpûr: Mecmau'l-Fikru'l-Kāsımiyyü'd-Düvelî, 2021.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *Tuḥfe-i Laḥmiyye*. Diyobend: Dâru'l-Ulûm Diyobend, ts.
Nânevtevî, Muhammed Kāsım. *ʾÂb-ı Ḥayât*. Dehli/Delhi: Matbaa Müctebâî, 1323.
Nânevtevî, Muhammed Yaʿkūb. *el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî kemâ ra'eytühû*. çev. Muhammed Ârif Cemîl el-Kāsımî el-Mübârekfûrî. Diyobend/el-Hind: Akademiyyetü Şeyhu'l-Hind, 1. Basım, 2011.
Nawhami, Mufti Muhammad Saifur Rahman. "Nanautwi, Mamluk al-Ali – d. 1267". *https://www.uloom.com*. 07 Kasım 2023. Erişim 21 Mart 2024. https://www.uloom.com/stable/150620501?title=Nanautwi%2C+Mamluk+al-Ali+%E2%80%93+d.+1267
Nedvî, Muhammed Esced Kāsımî - Fîrûz Ahter Nedvî (ed.). "Huccetü'l-İslâm Mevlânâ Muhammed Kāsım en-Nânevtevî Hıdmet Hadîs ki Nümâyân Gô Şe". *Hindustan aur İlmi Hadîs Têravîn aur Çôdavîn Sedî Hicrî me*. Muzafferpûr: Merkezü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan Ali el-Hüseynî en-Nedvî, 2012.
Nedvî, Muhammed Hammad el-Kerîm. "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve müṣannefâtühû - Dirâsetün ve taḳvîmün". *Müsâbaḳatü'l-imâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî*. 100-149. Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2014.
Özcan Azmi. "Dârülulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/553-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
Pâlenpûrî, Saîd Ahmed. *Kiyâ Muḳtedî par Fâtiḥa Vâcib he*. Diyobend-Sehâranpûr: Mektebe Hicâz, 1420.
Pervîz, Erşed. "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve te'sîsühû li câmiʿati Dâru'l-ʿUlûm/Diyobend". *Cühûdü'l-İmâm en-Nânevtevî fî ʿilmi'l-ḥadîṣ ve riyâdetü'l-ḥareketi't-taʿlîmiyyeti fi'l-Hind*. 89-202. Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 1. Basım, 2015.
Prakash, Indra. *A Review of the History & Work of the Hindu Mahasabha and the Hindu Sanghatan Movement*. New Delhi: The Akhil Bharatiya Hindu Mahasabha, 1938.
Qasmi, Mohd. Azam. *Molana Mohd. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought With Special Reference to Al-Kalam*. Aligarh-India: Aligarh Muslim University Department of Islamic Studies, Doktora Tezi, 1988.
Rafîulmahmûd. "el-İmâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî ve müṣannefâtühû - Dirâsetün ve taḳvîmün". *Müsâbaḳatü'l-imâm Muhammed Kāsım en-Nânevtevî*. 8-99. Diyobend/el-Hind: Mecmau Hüccetü'l-İslâm el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü Dâru'l-Ulûm Vakf Diyobend, 2014.
Sarasvati, Dayananda. *The Light of Truth (English Translation of Svami Dayananda's Satyartha Prakasha)*. ed. Satya Prakash Beegoo. çev. Ganga Prasad Upadhyaya. Delhi-India: Vijaykumar Govindram Hasanand, 6. Basım, 2021.

Shahab, Saeeda. *Muhammad Kasım Nanautavi (Ö.1880) Örneğinde Hindular, Hristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Yaşayan Dini Tartışmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Syed, Muhammad Masharib. *Pakistan'daki Diyobendî ve Barelvî Ekolleri Arasındaki Hadise Dayalı Tartışmalar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîrü't-Ṭaberî (Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân)*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Tânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. ed. Rafîk el-Acem. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996.

Tay, Ömer. "Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü'nün Tasavvufa Bakışı". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/2 (2021), 1275-1304. https://doi.org/10.47424/tasavvur.995775

Tayyib, Muhammed. *Ḥikmet-i Ḳāsimiyye*, ts.

Topdemir, Hüseyin Gazi. "Öklid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Vandevelde, Iris. "Reconversion to Hinduism: A Hindu Nationalist Reaction Against Conversion to Christianity and Islam". *South Asia: Journal of South Asian Studies* 34/1 (07 Mart 2011), 31-50.

Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc. 40 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Fünûni ve'l-Edeb, 1971.

etymonline. "Vedic - Etymology, Origin & Meaning". Erişim 17 Mayıs 2026. https://www.etymonline.com/word/Vedic